

De ontwikkeling van
de weervisserij in
Bergen op Zoom van
1850 tot 1914

De ontwikkeling van
de weervisserij in
Bergen op Zoom van
1850 tot 1914

Scriptie Maatschappijgeschiedenis, juni 2000
Erasmusuniversiteit Rotterdam
Faculteit der historische en kunstwetenschappen
Docent: Mw.Dr. L.A. van der Valk
Student: C.H.M. in 't Groen (133192)

INHOUDSOPGAVE

	pagina
Hoofdstuk 1 Inleiding	3
1.1 Weervisserij, een inleiding	3
1.2 Probleemstelling en verantwoording	7
Hoofdstuk 2 De geschiedenis van Bergen op Zoom	9
2.1 Het ontstaan	9
2.2 Een welvarende stad dankzij diplomatie	9
2.3 De kracht van het water en de Opstand	10
2.4 Militair geweld	12
2.5 Periode 1850 - 1914	12
Hoofdstuk 3 De bestuurlijke organisatie tot 1850	16
3.1 Van oudsher	16
3.2 Conflicten en overheidsingrijpen	16
3.3 Het gilde	17
3.4 Hét besluit	19
3.5 Een extra dimensie: het Koninkrijk der Nederlanden	22
3.6 Het Bestuur der Visscherijen	22
Hoofdstuk 4 De bestuurlijke organisatie na 1850	26
4.1 Het Bestuur der Visscherijen	26
4.2 Besturen in Bergen op Zoom	26
4.3 Reglementen en pachtvoorwaarden	28
4.4 Veranderingen moderniseringstendenzen	30
Hoofdstuk 5 Het beroep weervisser	36
5.1 Ansjovis	36
5.2 Vismethode	37
5.3 Schepen	39
5.4 Aantallen	39
5.5 De karakteristiek van Van Doorn	42
5.6 De weer vissers en Van Doorn	43
Hoofdstuk 6 Het familiebedrijf	46
6.1 Het bedrijf	46
6.2 Inkomen en maatschappelijke positie	48
Hoofdstuk 7 De handel van de weer vissers	51
7.1 Ansjovis	51
7.2 Omvisch	53
Hoofdstuk 8 Conclusie	57
Hoofdstuk 9 Archieven en Literatuur	61
9.1 Archieven	61
9.2 Literatuuropgave	62

BIJLAGEN

- Bijlage A BN/De Stem 18.05.1999
Bijlage B NRC 07.07.1893
Bijlage C De kaart van Bergen op Zoom en omgeving door Jacob van Deventer, ca. 1560. Uitg. GA. Bergen op Zoom in kaart en beeld. Aflevering 2. 1988.
Bijlage D.1 Plattegrond 1832-1890. Plattegrond van de vesting Bergen op Zoom, 1832. Moderne natekening, ca. 1950. Hierop in dikke lijnen de bij de ontmanteling, 1868-1890, ontworpen straten. Uitg. GA 1989 als bijlage bij D.2.
Bijlage D.2 Plattegrond van Bergen op Zoom, bewerkt door R.H.C. van Someren, 1890. Uitg. GA. Bergen op Zoom in kaart en beeld. Aflevering 5. 1989.
Bijlage E Kaart van de visserij in de Oosterschelde, 1784. Uitg. GA. Bergen op Zoom in kaart en beeld. Aflevering 36. 1996.
Bijlage F De eigenaren van het markizaat van Bergen op Zoom
Bijlage G Lijst van weren en pachters 1825-1914
Bijlage H Reglement 1875. Pompe van Meerdervoort, J.W.J. Het reglement op de bevissing der Schelde en Zeeuwse stroomen. Leiden 1891 87-94.
Bijlage I Kaart 1870; RA, bijlage pachtvoorwaarden.
Bijlage J Zalmsteek. Martens, P.J.M. De vissers van het Bergsche Veld. Dongebode 17 (1991) 6
Bijlage K Een weer. Groot, S.J. de. De Nederlandse visserij rond 1900. Amsterdam 1973 113
Bijlage L Fotoserie Steken en Vangst. Idem 114-119
Bijlage M Schouw. Seghers, M. Schepen op de Schelde. Antwerpen 1962 39
Bijlage N Hengst. Idem 32
Bijlage O Hoogaars. Idem 31
Bijlage P Opgave 1859. GA, bijlage jaarverslag gemeente 1859.

Afbeelding omslag: Het steken van de weren ca.1925, Millenniumkalender, Gemeentelijke Archiefdienst 1999.

Hoofdstuk 1 INLEIDING

1.1 Weervisserij, een inleiding

De drie A's van Bergen op Zoom

Wie Bergen op Zoom kent denkt allereerst aan vastenavond en aan de kermis. En in één adem noemt hij de drie A's : aardbeien, asperges en ansjovis, sinds jaar en dag de specialiteiten van de stad.

¹ En van die drie A's nemen ansjovis en de ansjovisvisserij wel een heel bijzondere plaats in. Daar zijn een aantal redenen voor:

De traditie

Ten eerste is er sprake van een heel lange traditie. De visserij is het oudste officieel bekende ambacht van de stad: reeds in 1314 is in een der stadskeuren (een onderdeel van het stadsrecht) sprake van vissers. Het oudste gilde zou dat der schippers zijn. Zij worden in 1327 vermeld in diezelfde keuren. En zoals iedereen in Bergen op Zoom ook weet: schippers en vissers horen bij elkaar. ² Of er in 1314 echter al sprake was van ansjovisvisserij mag betwijfeld worden. Het allereerste begin zal altijd in raadsels gehuld blijven. De opkomst van de ansjovisvisserij hangt waarschijnlijk samen met ecologische veranderingen, namelijk het ontstaan van ondiepe baaien in de Oosterschelde in de zestiende eeuw. Een kenmerk van de ansjovis is dat deze ondiepe, dus in verhouding warme gedeelten langs de kust opzoekt als paaiplaats. In de zestiende eeuw is tijdens een aantal stormvloeden polderland aan de golven prijsgegeven. De stad Reimerswaal, die een rol speelt in de visserijgeschiedenis van Bergen op Zoom, is op deze manier verloren gegaan. ³ Op dit ondergelopen land, "verdrongen land" genoemd, wordt volgens de uit later tijden overgeleverde bronnen ansjovis gevangen. Sinds 1530, het jaar dat de eerste stormvloed plaats heeft, worden ansjovisvissers toegevoegd aan de schippers en vissers. Ook op de Westerschelde wordt ansjovis gevangen, maar niet in die mate als op de Oosterschelde.

Een unieke lekkernij

Ten tweede is de ansjovis in Bergen op Zoom altijd uniek geweest. Dit heeft zijn oorzaken. Ansjovis is een lekkernij, die alleen in Bergen op Zoom bij voorkeur versgebakken gegeten wordt. ⁴ Het wispelturige gedrag van de ansjovis zelf is oorzaak van het feit dat de vis tot een luxe schaars goed gerekend moet worden. De wijze waarop deze vis gevangen wordt, door middel van weren, vindt nergens anders ter wereld plaats. Zij wordt daarom weervisserij genoemd.

¹ Nog onlangs verscheen een Bergs kookboek over de drie A's, het rode, het zoute en het witte goud. De VVV verkoopt ingelijste versjes over "De Verliefde Asperge", "De Verliefde Ansjovis" en "De Verliefde Aardbei" voor de liefhebber. Er bestaat een AAA-fietsroute door de omgeving van Bergen op Zoom (bron: het plaatselijk dagblad BN/De Stem, voorjaar 1999).

² O.a. overgeleverd in de familiegeschiedenis van het geslacht Touw. Touw, C.J. *Het vissers- en schippersgeslacht Touw uit Bergen op Zoom* (Bergen op Zoom 1980) 2 - 3. "volgens familieoverlevering...sinds mensenheugenis...altijd al schippers...zelfde groep als vissers".

³ Korringa, P. "De weervisserij in de Oosterschelde", *Zeeuws tijdschrift* (1963), 106.

⁴ Ansjovis wordt pas sinds de jaren 50 versgebakken gegeten. Daarvoor werd de gehele vangst gezouten en vrijwel in zijn geheel opgekocht (gesprek weervisser C. van Dort).

Over het eerste unieke feit, de lekkernij, kan ik kort zijn: zelf proeven. De meeste ansjovis wordt echter niet vers gegeten maar ingelegd in pekell. Zij wordt “geknipt”, dat wil zeggen in één beweging van kop en ingewanden ontdaan en daarna ingelegd. De vis kan zo gedurende langere tijd bewaard worden. Ook de smaak van ingelegde ansjovis is zeer bijzonder.

Een wispelturige vis

Het wispelturige gedrag van de vis resulteert in sterk wisselende vangsten van jaar tot jaar. Deze jaarlijks wisselende vangsten komen speciaal voor bij ansjovis; in de visserij op andere soorten vis is dit niet gebruikelijk. De reden hiervoor is de grote invloed van de temperatuur op het paai-gedrag van de vis. Hoe hoger de temperatuur hoe groter de visaanwas. Bovendien bestaat de vangst veelal uit eenjarige dieren wat ook uniek is voor deze vissoort. Een extra afhankelijkheid van toevallige omstandigheden zoals voedselschaarste voor de larven maakt de vangstkans nog meer onzeker.

Op de vangst van ansjovis mag dan ook niet gerekend worden, zo blijkt uit de cijfers. Van 1852 tot 1912 varieert het aantal gevangen tonnen van 1 (!; in 1899) tot 450 (in 1906). Dit brengt een extra spanning met zich mee, zowel voor de vissers voor wie de ansjovis een goed inkomen kan betekenen als voor de burgers.

De gevoeligheid van de ansjovis voor temperatuur is verantwoordelijk voor het feit dat Bergen op Zoom en niet een vissersplaats in Zeeland, wat men logischerwijze mag verwachten, bekendheid krijgt met ansjovisvangsten. De vis zoekt warme ondiepe gedeelten op om te paaien en de warmste plaatsen zijn te vinden langs de kust. Langs de Schelde ligt een heuvelachtig gebied met een steile rand, de “Brabantse Wal” genoemd. Het water voor deze wal is warmer dan de rest van de Oosterschelde. Hier, in het verdronken land van het markizaat, zijn de visgronden van de Bergse vissers.

De hele stad leeft mee, ook nu nog. Getuige hiervan is een krantenartikel in het voorjaar van 1999.⁵ Men vraagt zich af of de vis komt of niet en in welke hoeveelheid en tegen welke prijs...⁶ (Bijlage A).

Vele (oudere) burgers delen bovendien de ervaring die onderzoeker Korringa zo poëtisch beschreven heeft. Het meevaren met de weerwisser en het toekijken bij het opdrijven van de vis: “voor de toeschouwer, die nabij het fuikgat op de dwarslatten van het weerhout heeft postgevat, is het een spannend en boeiend moment wanneer de opgejaagde vis zijn richting uitkomt. Dichte scholen

⁵ Een selectie uit krantenberichten:

“de vangst van de ansjovis verrast vriend en vijand. Gisteren was het opnieuw raak. Enkele honderden kilo's haringachtige visjes werden door Van Dort op het droge gebracht en de liefhebbers stonden er als het ware weer voor in de rij”.

“er wordt alweer volop ansjovis in de Oosterschelde gevangen. Dit in tegenstelling tot voorgaande jaren, toen er voor de Bergse weerwisser nauwelijks droog brood te verdienen viel. De verse vis stond zondag al bij verschillende Bergse restaurants op de menukaart”.

“de afgelopen veertien dagen is er nog nauwelijks ansjovis gevangen. Na een goed begin lijkt het alsof de vissen de Oosterschelde nu hebben verlaten” (bron: het plaatselijk dagblad BN/De Stem, voorjaar 1999).

⁶ Grosfeld spreekt van “Bergse ansjovinisten”. (Grosfeld, N.H.M. “Bij een goed initiatief”, *De Waterschans* 27 (1997), 39).

ansjovis zwemmen snel en nerveus en maken daarbij abrupte wendingen, grote gepen (een ander soort vis CG) en kleinere exemplaren die door de vissers “spanjolen” worden genoemd, komen kronkelend aan de oppervlakte en een enkele rog of pijlstaartrog komt golvend met zijn grote vinnen aanzwemmen”.⁷ Ook de herinnering aan het zicht op de vissersscheepjes op de Schelde is nog levend, getuige een opmerking in het krantenartikel over de havenpromotiedagen in juni: “Vroeger was het altijd zo, met al die bootjes in het water”.⁸

Een luxe product

De belangstelling van de inwoners van Bergen op Zoom voor dit luxe schaars goed (de dichte scholen van Korringa vormen een goed jaar!) is in diverse archiefstukken te lezen. In 1649 levert Tanneke Thomas schotels ansjovis aan het stadhuis, aldus bewaard gebleven rekeningen in het stadsarchief.⁹ Het bestuur van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen besluit in 1799 aan connecties “volgens ouder gewoonte een geschenkjen ansjovis te doen afzenden”. Het exclusieve karakter van de ansjovis is ook bekend buiten Bergen op Zoom en zelfs in het buitenland. De vis wordt al in 1696 geroemd in de “*Nieuwe Cronyk van Zeeland*” van M. Smallegange. A. van Overstraten dicht in zijn “*Eerkrans voor Bergen op den Zoom*” uit 1788: “Wat visch kan na den lof van Bergsche anschovis dingen”. In 1809 schrijft P.A. Mennig in zijn dagboek dat Bergen op Zoom “wegen seiner Anschovis sehr berühmt ist” en dat de vis via Amsterdam naar o.a. Berlijn, Hamburg en Parijs uitgevoerd wordt.¹⁰ Het “*Woordenboek van de Nederlandse Taal*” neemt onder ansjovis op: “De Bergsche ansjovis wordt bij ons voor de beste gehouden”.

De vismethode

De vismethode met weren of waarden, vandaar de naam weervisserij, is uniek in Nederland. Niet in de laatste plaats vanwege de grootte, want kleine botwren zijn er genoeg. Wellicht is de methode niet zo uniek als in Bergen op Zoom gedacht wordt want er bestaat een overeenkomst met de zalmsteken op het Bergsche Veld, waarover later meer. De weren bestaan uit houten staken die in een V-vorm in de bodem van de Oosterschelde gestoken worden. De punt van de V wordt gevormd door het fuikgat. De brede kant van de V-vorm ligt op ondiep gebied, de punt grenst aan een geul. De staken kunnen wel 5 meter lang zijn. Een weer is soms zelfs meer dan een kilometer lang. De ansjovis zoekt bij hoog water ondiepe gedeelten van de Oosterschelde op, wil bij laag water terugzwemmen naar dieper water en komt in het weer terecht. Bij laag water zetten de vissers een fuik en drijven te voet de vis de fuik in.

De visrechten

Visserij behoort met de jacht en het verzamelen van eetbare producten uit de natuur tot de primaire middelen van bestaan van de mensheid. Het belangrijkste kenmerk van de visserij is de sterke afhankelijkheid van de natuur met daaruit volgend een grote ervaringskennis van die natuur. Vissen

⁷ Korringa, “Weervisserij”, *Zeeuws tijdschrift*, 105.

⁸ Bron: plaatselijk dagblad BN/De Stem, 1999.

⁹ Grosveld, *Initiatief*, 42.

¹⁰ Eerenbeemt, H. F.J.M. van den, *Streven naar sociale verheffing in een statische stad*. (Nijmegen 1963), 3 - 5.

is mannenwerk. De ervaring vermeerderd met kennis en inzicht brengt de ontwikkeling van hulpmiddelen zoals boten en netten, waarbij het gebruikte vistuig de basis vormt voor het type boot. Feit is dat overal ter wereld de basis voor visserij gevormd wordt door de natuurkennis van de visser en door de technische mogelijkheden van de mens.

Visserijgeschiedenis behelst dan ook een enorme variëteit aan vormen. Alle gebieden hebben elk een specifieke eigenheid in vangstmethoden. Het onderscheid tussen zee-, kust en binnenvisserij is bijvoorbeeld niet echt duidelijk. Een aantal aspecten zijn te onderkennen die inherent zijn aan het beroep. De manier van omgang met de natuur en de ecologische omstandigheden spreken voor zich. Speciaal de vraag of jonge vis gevangen mag worden of niet is overal een twistpunt. De toekomst van de vangst is immers van elementair belang. De relatie van vissers met schippers is vaak moeizaam vanwege tegengestelde belangen zoals het vrijlaten van scheepsroutes. Ook visrecht en reglementering vormen vaak bronnen van conflict, zowel tussen vissers onderling als met de overheid. Van Dam stelt dat binnen de geschiedenis van de aalvisserij de begrippen "regime" en "gebruiker" toe te passen zijn. Het begrip "regime" ontleent zij aan Spier: een min of meer regelmatig maar uiteindelijk instabiel patroon van groepen mensen, gestuurd door plaats- en tijdgebonden normen en waarden.¹¹ Het begrip "gebruiker" staat voor de belangentegenstellingen en conflicten, want een ieder gebruikt de natuur naar eigen inzicht.

Moge de vismethode in Bergen op Zoom uniek zijn, de wijze waarop vissers onderling en ten opzichte van overheden hun rechten claimen is dat ook. Het elkaars recht op goede visgronden betwisten is gebruikelijk onder vissers. Op de Oosterschelde vormt het verdronken land (dat ooit eigendom van de heren van Reimerswaal was) een complicerende factor. Zowel de Zeeuwse als de Bergse vissers claimen de visrechten. Bovendien beschouwen de Bergse vissers door de eeuwen heen het gebruik van hun weerwisserijen als een soort recht. Er kunnen hypotheek op genomen worden, ze worden verkocht en geërfd. Hoe dit gewoonterecht is ontstaan is onduidelijk. Wellicht had het archief van het vissersgilde klaarheid kunnen verschaffen, maar dat is verloren gegaan. Er is van oudsher een soort vorm van pacht door de overheid (de markies) geweest.

De Zuiderzee

In de Zuiderzee wordt ook ansjovis gevangen, met netten. Ook op de Zuiderzee wordt uitgezien naar de ansjovis, getuige de verzuchting "men moest eens weten", schreven Volendammer vissers in 1884, "met hoeveel gegronde redenen hier ter plaatse en misschien elders ook wel naar die voordelige ansjoviswaken wordt gezocht".¹² Ansjovis ligt ook daar goed in de handel, alhoewel de aanvoer in Bergen op Zoom verser is. De afstand van de werven naar de haven van Bergen op Zoom is namelijk kleiner dan de afstand die de Zuiderzeevissers in de regel af moeten leggen naar hun haven. Ook leeft de vis in een weer langer dan in een net en wordt ze minder beschadigd. De soort ansjovis in de Oosterschelde is vetter dan haar soortgenoot in de Zuiderzee. De vissers van de Zuiderzee zijn minder afhankelijk van de ansjovisvangst, zij vangen meerdere soorten vis in veel grotere hoeveelheden. Op de Zuiderzee bestaat geen pacht, wat een bron van onvrede vormt, getuige een artikel in de NRC uit 1893 (Bijlage B). Vissen op de Zuiderzee is van oudsher vrij voor de "aanpalende steden".¹³ De vissers van de Zuiderzee vormen de belangrijkste concurrenten van de

¹¹ Dam, P.J.E.M. van, *Vissen in veenmeren; de sluisvisserij op aal tussen Haarlem en Amsterdam en de ecologische transformatie in Rijnland 1440 - 1530* (Hilversum 1998) 21.

¹² Kerkhoven, J., *Het net en de wet*. (Amsterdam 1994), 11.

¹³ Drimmelen, D.E. van, *Schets van de Nederlandse rivier- en binnenvisserij tot het midden van de 20ste eeuw* (Nieuwegein 1987) 12.

weervissers. In de Zuiderzee wordt de meeste ansjovis gevangen (de vangst op de Oosterschelde is bijvoorbeeld in 1913 1% van de totale vangst in Nederland ¹⁴) en wordt de prijs bepaald.

De weervissers blijven, ook in moeilijke tijden

Door de eeuwen heen is in Bergen op Zoom de weervisserij beoefend. In de gemeentelijke archieven zijn hiervan bewijzen terug te vinden, op diverse plaatsen en vaak onvolledig. Van de momenten waarop de overheid meent te moeten ingrijpen in de altijd aanwezige onderlinge conflicten is veelal verslag gedaan.

Het wekt verbazing dat deze traditionele bedrijfstak zich staande heeft kunnen houden door de eeuwen heen. Zeker gezien het onzekere karakter door de wisselende vangsten. De vismethode blijft, op het gebruik van de dieselmotor en een elektrische grondboor na, die ingevoerd werden na 1914, al die tijd ongewijzigd. Ook gedurende de periode 1850 - 1914, de tijd van de industrialisatie, blijft de weervisserij met haar traditionele methode bestaan. Dit terwijl veel, vooral kleine ambachtelijke bedrijfstakken verdwijnen wanneer de moderne industrie opkomt. In 1947 bestaan er nog steeds 18 weervisserijen. De traditionele manier van werken kan nauwelijks op tegen de moordende concurrentie. Iedereen weet dat ansjovis geïmporteerd wordt uit Zuid-Europa. Die import begint in 1906 en betreft vis van inferieure kwaliteit. Nederlandse vissers hebben in Zuid-Europa het zoutingsproces uitgelegd en sindsdien is de Zuid Europese vis een serieuze concurrent! Daarnaast werden de twee ansjovissoorten ook wel in een anker gemengd, wat de kwaliteit niet ten goede kwam en ook de naam van de Nederlandse ansjovis niet. ¹⁵ Sinds El Nino de ansjovisvisserij in Peru verstoort, weten wij dat daar ansjovispasta vandaan komt. Ansjovis uit Bergen op Zoom?... voortaan een lokale aangelegenheid. De weervisserij houdt stand als cultuurhistorisch erfgoed.

Een cultuurhistorisch erfgoed

Het unieke karakter van de weervisserij leidt in 1997 tot de oprichting van de "Stichting tot Behoud van de Weervisserij". Deze stichting stelt zich twee doelen, het instandhouden van wat men zelf noemt, het ambacht weervisserij en het bevorderen van de weervisserij als cultuurhistorisch erfgoed voor Bergen op Zoom en omstreken. ¹⁶ Er zijn nog twee weervissers met drie werven in 2000. Door het vak als een ambacht te zien brengt men het onder bij de folklore rond alle andere bijna verloren vaardigheden die nogal eens ten onrechte tezamen gebracht worden onder de term ambacht.

1.2 Probleemstelling en verantwoording

Zoals al opgemerkt in de inleiding kenmerkt de visserij zich door een grote variëteit aan vormen. De weervisserij in Bergen op Zoom ontwikkelt zich van bedrijfstak naar lokale folklore. Er zijn ook vormen van visserij die zich ontwikkelen tot volwaardige bedrijfstakken zoals de zalmvisserij in Schotland.

De probleemstelling laat zich als volgt formuleren:

¹⁴ Jaarverslag van de visserij-inspectie 1913.

¹⁵ Bottemanne, J.M., *Rapport omtrent de toestanden in het ansjovisbedrijf*. ('s Gravenhage 1915), 14.

¹⁶ Grosfeld, *Initiatief*, 39.

Hoe ontwikkelt de bedrijfstak “weervisserij” zich in Bergen op Zoom gedurende de periode 1850 – 1914. Binnen de ontwikkeling is speciaal gezocht naar moderniseringstendenzen die wellicht te verwachten zijn in deze periode van industrialisatie.

Uit deze probleemstelling kunnen de volgende vragen afgeleid worden:

1. Hoe is de verhouding overheid – weer vissers? Zowel de lokale als de landelijke overheid bepalen de regelgeving. Gaandeweg het onderzoek bleken deze verhoudingen zeer complex en van cruciaal belang voor de weer vissers. Daarom is er extra aandacht besteed aan de bestuurlijke organisatie in de periode voor 1850. Het beheer van de weer visserij wordt vanaf 1825 tot 1969 opgedragen aan het “Bestuur der Visscherijen op de Zeeuwse stromen”, onderdeel van het amortisatiesyndicaat van het ministerie van Financiën. De geschiedenis van dit bestuur is niet onderzocht. Dit onderzoek behelst een aspect van het werk van het bestuur. Het inpassen van de weer visserij in het beleid van het bestuur is dan ook slechts ten dele mogelijk. Onderzocht wordt of de begrippen “regime” en “gebruiker” toepasbaar zijn op de geschiedenis van de weer visserij in Bergen op Zoom. “Regime” behelst een min of meer regelmatig maar uiteindelijk instabiel patroon van groepen mensen, gestuurd door plaats- en tijdgebonden normen en waarden. Het begrip “gebruiker” gaat uit van belangentegenstellingen en conflicten. Ik veronderstel dat de ontwikkeling van de weer visserij bepaald wordt door enerzijds het beleid van de overheid en anderzijds door de verschillende belangen van de gebruikers van de Oosterschelde. De regelgeving en de politiek van de diverse overheden zijn voortdurend aan verandering onderhevig, niet in de laatste plaats door het gedrag van gebruikers. De weer vissers zijn gebruikers van de Oosterschelde naast vissers en schippers met ieder hun eigen belangen.

2. Wat houdt het beroep weer visser in en hoe is dit specifieke beroep binnen het kader te plaatsen van het algemene beroepsbeeld van kust- en riviervissers in Nederland, aan de hand van het door Van Doorn ontwikkelde model.

3. Hoe is het bedrijf georganiseerd en in hoeverre past de weer visserij binnen het algemene beroepsbeeld zoals geformuleerd door Van Ginkel.

4. Hoe is de concurrentiepositie van de weer vissers binnen de handel in ansjovis en hoe is deze handel georganiseerd?

De aandacht gaat uit naar het al dan niet voorkomen van verandering en de verklaring daarvoor. In de geschiedenis van vissers is vaak sprake van wijzigingen die optreden als gevolg van veranderingen in de lokale economie. In Bergen op Zoom is nog te weinig bekend over de lokale economie om de relatie met de ontwikkeling van de weer vissers te onderzoeken. Ook is de bedrijfstak weer visserij te marginaal om een rol te spelen in de economische ontwikkeling van Bergen op Zoom.

Dit onderzoek is de neerslag van archiefonderzoek in het gemeentearchief (GA) van Bergen op Zoom. Het gemeentearchief bezit schaars en versnipperd bronnenmateriaal, mede doordat het archief van het vissersgilde verloren is gegaan. De notariële akten zijn (nog) niet ontsloten. De repertoria van de notarissen zijn vanaf 1710 tot 1915 nagekeken op de verkoop van visserijen. Daar waar repertoria ontbraken zijn de akten op naam nagekeken. Veel archiefmateriaal bleek te handelen over de lokale vismarkt. Dit materiaal is buiten beschouwing gelaten daar de weer vissers deze markt niet gebruikten als afzetkanaal. In het rijksarchief (RA) in Middelburg bevindt zich het archief van het bestuur der visserijen op de Zeeuwse stromen. Ook dit archief geeft geen volledig beeld. Het cijfermateriaal in de diverse bronnen is vaak onvolledig en tegenstrijdig. De gegevens van de meest officiële en meest volledige bron zijn in deze gevallen gebruikt. Ook het onderscheid in de termen visser en ansjovisvisser wordt in de bronnen niet altijd gemaakt. Voor zover mogelijk zijn diverse bronnen met elkaar vergeleken om op grond van de namen te concluderen dat de “visscher” weer visser is.

Om beroep en bedrijf van deze vorm van visserij in het kader van regionale visserijgeschiedenis te plaatsen is literatuuronderzoek verricht. Het onderzoek is, indien noodzakelijk voor het begrip van de tekst uitgebreid in de tijd, zowel voor 1850 als na 1914.

Hoofdstuk 2 DE GESCHIEDENIS VAN BERGEN OP ZOOM

De geschiedenis van Bergen op Zoom wordt in vogelvlucht behandeld met speciale aandacht voor de ecologische en economische factoren die van belang zijn voor de visserij. Voorts worden de mogelijkheden tot economische groei in de periode 1850-1914 onderzocht.

2.1 Het ontstaan

De veelal spaarzame vermeldingen in de vroegste archieven duiden op een naamsbekendheid en op het economisch belang van een gebied. De eerste vermelding van de naam Bergen op Zoom wordt door Slootmans gedateerd in de 4e eeuw, als "Berghis". Dit gebied wordt bewoond door de Franken en ligt op de zoom voor het moerassige gebied van de Schelde.¹⁷ In 1232 wordt het in de archieven genoemd als riddersgoed. Een volgende vermelding van Bergen op Zoom in archieven is in het testament van eigenaar heer Godevaart IV van Breda in 1246. In dit document is de vrijmaking van horigen en lijfeigenen opgenomen. De ontwikkeling naar een nederzetting is daarmee open omdat vrije burgers zich ergens vestigen en middelen van bestaan zoeken. In een akte van 1260 worden een stadszegel en "poorters" genoemd. Vanwesenbeeck veronderstelt dat de stedelijke rechten uit deze tijd dateren.¹⁸ In een akte uit 1267 staat "Berghen Supra Zoem" vermeld, Bergen op Zoom. Begin dertiende eeuw worden de factoren al zichtbaar die de verdere ontwikkeling van Bergen op Zoom zullen bepalen, namelijk de geografische en de politieke omstandigheden. De ontwikkeling van de haven weerspiegelt de economische fase waarin Bergen op Zoom verkeert. Deze haven is een landinwaarts stromende kreek die later door een kanaal met de Schelde verbonden wordt.

2.2 Een welvarende stad dankzij diplomatie

De stedelijke ontwikkeling kan in een plattegrond gevolgd worden. Dit geldt ook voor Bergen op Zoom. Van ongeveer 1250 tot 1350 is het begin van de stedelijke ontwikkeling rondom de Grote Markt te dateren. Dit toont zich in de bouw van een vleeshuis, een lakenhal, een moutmolen, een school, scheepswerven, stampmolens en potmakerijen, allen tekenen van economische bedrijvigheid en welvaart. In 1287 wordt het bezit van de heer van Breda door hertog Jan I van Brabant bij testament verdeeld. Gerard van Wesemale erft stad en land van Bergen op Zoom. Persoonlijke zorg van een heer die alle aandacht kan geven aan één gebied blijkt effect te hebben op bevolkingsgroei en welvaart. In 1374 worden 1199 belastbare personen geteld. Omtrent de stimulans tot deze stedelijke ontwikkeling in de veertiende en de vijftiende eeuw lopen de meningen van de deskundigen Slootmans en Härtel uiteen. Zij nemen wel beiden de plattegrond van Bergen op Zoom als uitgangspunt, maar geven verschillende interpretaties aan de geografische richting waarin de stad zich ontwikkelt. Slootmans ziet de stimulans in de persoon van de schipper-koopman. Bergen op Zoom vormt door de goede natuurlijke ligging de doorgangshaven van Holland naar Antwerpen. De kooplieden zorgen voor de handelsvoorrechten die in 1365 uitmonden in twee vrije jaarmarkten, de Paasmarkt en de Koudemarkt. De stedelijke uitbreiding is daarom ook naar de haven toe gericht. Deze veronderstelling is gebaseerd op het feit dat het oudste gilde van Bergen op Zoom dat der schippers is. Dit gilde is in 1413 officieel opgericht en bezit een eigen onderkomen en een eigen Mariakapel aan de havenzijde. Jan II van Glymes (1417 - 1494) ontvangt door zijn trouw aan de Bourgondische heersers vele gunsten, die bijdragen aan de ontwikkeling van de

¹⁷ K. Slootmans, *Bergen op Zoom; een stad als een huis* (Bergen op Zoom 1974) 12.

¹⁸ C. Vanwesenbeeck, *Het markiezaat van Bergen op Zoom* (Utrecht 1986) 26.

jaarmarkten en aan het verlenen van tolvrijdom.¹⁹ Härtel oppert de veronderstelling dat het landverkeer in deze periode wellicht onderschat wordt met als argument dat het marktplein niet naar de Schelde gericht is.²⁰ Hij hecht veel belang aan de politieke situatie, zoals de contacten tussen Brabant en Engeland als bolwerk tegen Frankrijk, in de versterking van handelscontacten en speciale gunsten voor Engelse kooplieden. De reeds genoemde vrije jaarmarkten zijn een sterke stimulans voor de handel, evenals de vrijdom van tolleren in Holland en Zeeland voor Bergse handelaren. Bergen op Zoom vormt ook een belangrijke markt voor landbouwproducten via het vervoer te land: deze regionaal-verzorgende agrarische marktfunctie ontwikkelt zich geleidelijk. Men is het eens over het feit dat Bergen op Zoom in deze periode gevormd is door de internationale handel. Bewijs hiervoor vormt de plaats van de Grote Markt in het centrum van de stad. Bovendien zijn er diverse marktplaatsen en handelshuizen aanwezig. Vanwesenbeeck dateert het economisch hoogtepunt rond 1500 met de nieuwbouw van de Grote Kerk, de bouw van een beurs en een herberg en met de mogelijkheid de pacht van de watertollen af te kopen, wat zeer zeker duidt op welvaart.²¹ De positie van Jan III van Glymes, raadsman van landvoogdes Margarethe van Savoye is van belang. In zijn functie heeft hij oog voor de belangen van de gezamenlijke gewesten die de Nederlanden vormen. Onderdeel van de buitenlandse politiek vormt de relatie tussen Bourgondië en Engeland, zowel in economisch opzicht als in het streven naar eenheid binnen de Nederlandse gewesten. De belangen die Jan III in nationaal verband vertegenwoordigt hebben hun uitstraling naar de economische ontwikkeling van zijn stad, Bergen op Zoom, in de vorm van handelscontacten.

In de vijftiende eeuw komt het potmakersambacht tot grote bloei. Deze potmakers komen oorspronkelijk uit Vlaanderen. Zij vinden in Bergen op Zoom turf, eikenhakhout, een haven en bovenal een speciaal soort leem. In 1435 worden de eerste keuren opgesteld, zijnde de belangrijkste tekenen van het belang van een bedrijfstak. Het potmakersambacht handhaaft zich als belangrijkste ambacht tot begin deze eeuw. Ook lakennijverheid en zoutziederij zijn aanwezig. Dat Bergen op Zoom haar regionale agrarische marktfunctie verstevigt bewijst het bestaan van het gilde der "froyteniers" van 1440 tot 1480, dat zich bezighoudt met handel en opslag.²² De schippers krijgen andere bezigheden naast het vervoer van potten: het vervoer van soldaten, militair materieel, inboedels enz. Deze beurtvaart wordt op diverse steden in Brabant, Holland en Zeeland onderhouden.

2.3 De kracht van het water en de Opstand

¹⁹ Slootmans, *Bergen op Zoom*, 24 - 28.

De latere markies Jan IV van Glymes omschrijft dit in de "Breede Raad" van Bergen op Zoom in 1555 als volgt: "Vanaf menschenheugen hebben mijn voorvaderen...zich beijverd het welzijn der stad te bevorderen en hun best gedaan de poorters in het genot te stellen van mooie en groote privileges. Dat is gelukt, dankzij de diensten, die de Bergsche Heeren den Duitschen keizer, den Roomsche-Koning en de hertogen van Brabant bewezen. Daaraan bijv. dankt de stad, dat zij de voorrechten der vrije jaarmarkt in hun meest vollen omvang verwierf, dat de poorters vrijdom van tol kregen door Holland en Zeeland" (Slootmans.C.J.F. *Jan metten lippen* (Rotterdam 1945), 377). In 1522 verkrijgt Bergen op Zoom tolvrijdom in ruil voor proviandvoorziening aan het Engelse leger, dat aan Hollandse zijde vecht in Picardië, in de oorlog tegen Frankrijk. (idem 251-252).

²⁰ E. Härtel, *Bergen op Zoom* (Terborg 1961) 14.

²¹ Vanwesenbeeck, *Markiezaat*, 28.

²² Slootmans, *Bergen op Zoom*, 188.

In 1530 en de jaren daarna laat de natuur zich gelden. De St. Felixvloed van 1530 heeft enorme gevolgen voor de stad: de Oosterschelde verzandt. Een groot gedeelte van Zuid-Beveland verdwijnt in de golven. Diverse vloedgolven, zoals de Pontiaansvloed en de Allerheiligenvloed teisteren in de loop van de eeuw Bergen op Zoom.

De Honte (de Westerschelde) neemt de positie van de Oosterschelde als verbindingsweg van Holland naar Antwerpen over. Naast de aanwezigheid van een betere vaargeul is er ook een politieke factor in het spel, zoals gebruikelijk in de geschiedenis van Bergen op Zoom. Er bestaat namelijk geen tolheffing bij de Honte. Dit betekent een tweeledig voordeel voor het scheepvaartverkeer in het algemeen, maar het einde van de bloei van Bergen op Zoom in het bijzonder. Bovendien ontvangen steden in de omgeving privileges die meer resultaat hebben dan de privileges die de heer van Bergen op Zoom, nu markies Antonius van Glymes, de stad schenkt. Ook de Opstand vraagt haar tol. Jan IV van Glymes sluit zich aan bij de opstandelingen. Met de heerschappij van Alva worden zijn bezittingen verbeurd verklaard. In deze periode wordt een begin gemaakt met de aanleg van moderne vestingwerken. In opdracht van Filips II vervaardigt Jacob van Deventer een kaart van Bergen op Zoom, een zogenaamd minuutplan, bestemd voor militair gebruik.²³ Deze kaart toont de positie van de markt en de haven. (Bijlage C) Het hoeft geen betoog dat onrustige tijden en zeker oorlogvoering slecht voor de handel zijn. In 1577 komt de stad weer in handen van de wettige erfgenaam, Margaretha van Merode, wat enige rust brengt.

In 1579 wordt krachtens de Unie van Utrecht Bergen op Zoom officieel vestingstad. De gevolgen zijn enorm ingrijpend voor de bevolking: de legering van garnizoenen, een verdere uitbreiding van het vestingstelsel, aanpassing van de huisvesting voor de soldaten. In 1587 beveiligt men de oude haven door het graven van een tweede haven in het verlengde van de oude. Er is veel onrust. Van muiterijen wordt regelmatig melding gemaakt.

De stad weerstaat diverse belegeringen. In 1588 belegert Parma Bergen op Zoom en in 1622 treffen Spinola en Maurits elkaar bij Bergen op Zoom, om de bekendste te noemen. Aan de vestingwerken bouwt men gestaag verder. In 1628 wordt met de bouw van de forten De Roovere, Moermont, Prinsen en een inundatiesysteem het gebied Tholen-Steenbergen-Bergen op Zoom beveiligd. In 1698 vindt een algehele modernisering plaats door de landelijk bekende vestingbouwkundige Van Coehoorn.

De economische ontwikkeling na 1579 wordt sterk beïnvloed door het militaire leven. De tuinbouw ontwikkelt zich door de gedifferentieerde vraag vanuit de vesting van militairen van verschillende herkomst. De natuurlijke voorwaarden voor specialisatie zijn aanwezig: een goede bodem en de aanwezigheid van de Schelde vermindert de kans op nachtvorst. Bovendien is er veel paardenmest aanwezig. De bedrijven worden groter en veel hoveniersfamilies vestigen zich vanuit het omringende platteland in Bergen op Zoom. De specialisatie voltrekt zich in stadia: door de verschillende bodemsoorten en hoogteverschillen is het mogelijk verschillende producten te verbouwen. Daarnaast is nog steeds ontginning een mogelijkheid. Het wisselen van producten op een stuk grond biedt een verdere ontwikkeling. Als bekendste specialisatie kan de aspergeteelt genoemd worden. Er ontstaat een klasse van hoveniers en groentekooplieden. De agrarische marktfunctie blijft gericht op de directe omgeving.

Alleen potmakers en bierbrouwers produceren voor de export. De andere bedrijven hebben alleen een lokale functie. Van groei is geen sprake. De potmakers en schippers zijn de enigen die welvaart kennen. In 1840 blijkt een vijfde deel van de inwoners armlastig.²⁴ Opmerkelijk is de positie van de

²³Bijlage bij aflevering 2 van "Bergen op Zoom in kaart en beeld". De kaarten van Van Deventer worden, na interpretatie, als betrouwbaar gezien (GA).

²⁴Härtel, *Bergen op Zoom*, 86.

soldaten. Zij vormen een stimulerende, potentiële vraag naar nieuwe producten, maar vormen tegelijkertijd concurrentie doordat ze vaak een eigen handeltje beginnen. In de marge, maar toch.²⁵

2.4 Militair geweld

Het jaar 1747 vormt een dieptepunt in de geschiedenis van de stad die de bijnaam "De Maagd" draagt omdat ze nog nooit veroverd is. De Republiek der Nederlanden steunt andere Europese staten in hun oorlog met Frankrijk. Frankrijk trekt ten strijde en staat op 12 juli 1747 voor de poorten van Bergen op Zoom. De verdediging tegen de Franse troepen faalt, de stad wordt veroverd en voor een groot gedeelte vernield. Veel bewoners trekken weg.²⁶ Van 1750 tot 1830 vestigen migranten uit de Zuidelijke Nederlanden zich in Bergen op Zoom. In 1795 wordt Bergen op Zoom bezet door de Fransen en in 1814 bevrijd door de Engelsen. De bevolking bedraagt in 1817 5701 personen en in 1830 6230 personen.

2.5 Periode 1850 – 1914

In 1865 wordt de vesting bij wet opgeheven en kan de moderne stad zich, nog wel met een militaire functie, ontwikkelen. Tijdens de periode 1867 - 1882 worden de vestingwerken afgebroken. De periode 1867-1914 geldt als de eerste moderne uitbreidingsperiode, hoewel de meningen hierover verdeeld zijn. In de literatuur wordt gesproken van een bescheiden deelname van Bergen op Zoom aan de economische bloei die in West-Europa ontstaat na de industriële revolutie.²⁷ Vanwesenbeeck benadert de economische ontwikkeling positief en noemt de voordelen. Hij ziet een groter afzetgebied ontstaan door technische ontwikkelingen. Ook is de infrastructuur verbeterd door de aanleg van een spoor- en wegverbinding met Zeeland door Kreekrak en door de afbraak van de vestingwerken.²⁸ Sociaal-geograaf Härtel is een andere mening toegedaan. Hij ziet de belemmeringen. Ten eerste de vestingfunctie, waardoor gronden bezet worden die ook voor industrieel gebruik benut zouden kunnen worden. Na afbraak van de vestingwerken wordt de grond ook nog vaak gereserveerd voor militair gebruik. Ten tweede is de infrastructuur voor verbetering vatbaar. De haven is onvoldoende toegerust en bovenal de mentaliteit waarin kortzichtigheid en onderlinge concurrentie de boventoon voeren leidt tot stagnatie.²⁹

Algemeen wordt aangenomen dat de bescheiden deelname aan de economische bloei begint met de oprichting van een smederij in 1840. Van den Eerenbeemt noemt 1850 als doorbraak van de industriële ontwikkeling in Noord-Brabant. Van 1890 tot 1914 vindt expansie en vernieuwing

²⁵ Härtel, *Bergen op Zoom*, 51.

²⁶ Deze ontwikkeling heeft tot gevolg dat in de geschiedenis van Bergen op Zoom familienamen belangrijker zijn dan elders. Namen komen vaak tot 1750 voor of alleen daarna. De familienamen die zowel voor als na 1750 voorkomen zijn vaak door een beroep gebonden zoals bij de potmakers, schippers en vissers het geval is. De namen Van Dort, De Haas, Touw, Lafontijn, Wakkee komen voor 1700 al voor, zij het in verschillende schrijfwijzen (Slootmans, *Bergen op Zoom*, 66). De godsdienst speelt eenzelfde onderscheidende rol. De vissers met bovenstaande namen zijn protestant. (Korringa, 'Weervisserij', *Zeeuws tijdschrift*, 105). Waarschijnlijk zijn hierdoor de "oude" beroepen van potmakers en schippers/vissers zo prominent aanwezig in de herinnering van de Bergenaren.

²⁷ Vanwesenbeeck, *Markiezaat*, 31.

²⁸ Vanwesenbeeck, *Markiezaat*, 24.

²⁹ Härtel, *Bergen op Zoom*, 188-189.

plaats.³⁰ Bergen op Zoom past in deze ontwikkeling. De pottenbakkerijen vormen de grootste ambachtelijke bedrijven. Hierin vindt geen vernieuwing plaats, wel in de metaalnijverheid die rond 1850 opkomt in de vorm van voortzetting van de ijzergieterij.³¹

Hij ziet tussen 1850 en 1890 een toename van de bedrijfsgrootte alsmede van de graad van mechanisatie. Na 1890 en tot 1914 wordt een dynamische ontwikkeling en een veelzijdige ontplooiing met de ontwikkeling van nieuwe technieken vastgesteld.³²

De industriële en ambachtelijke ontwikkeling van 1850 tot 1914 wordt in de volgende paragraaf behandeld. Als bron zijn de jaarverslagen van de gemeente Bergen op Zoom gebruikt. De gegevens zijn willekeurig. Vergelijkingen zijn hierdoor moeilijk te maken. Ik geef enkele opsommingen om een beeld te schetsen. De jaarverslagen van de Kamer van Koophandel zijn niet bruikbaar. Zij bevatten geen kwantitatieve gegevens, maar slechts kwalitatieve aanduidingen als gunstige ontwikkeling en dergelijke.

In 1851 hebben slechts enkele bedrijven enige omvang. De 10 potfabrieken hebben elk vijf a 6 man in dienst. De pennembereiding van Weys heeft 12 arbeiders in dienst. De smederij, inmiddels ijzergieterij geheten, is in het bezit van een stoommachine. De opgave in 1852 vermeldt 22 fabrieken met 197 arbeiders, die van 1866 53 fabrieken met 354 arbeiders. De industriële ontwikkeling toont een forse toename in het aantal fabrieken en het aantal arbeiders. De beetwortelsuikerfabriek, in 1862 opgericht, heeft in 1863 (nog) niet de beschikking over stoomkracht. Er zijn wel zo'n 200 arbeiders in dienst. Er zijn binnen enkele jaren drie beetwortelsuikerfabrieken. Volgens Van Eerenbeemt zijn deze fabrieken groots opgezet met kapitaal van buitenaf. Het grootse bestaat uit het toepassen van uitbreidings- en vervangingsinvesteringen, het berekenen van de kosten voor bedrijfsruimte en de hoogte van de lonen.³³ De twee kunstwolfabrieken werken met stoommachines en verschaffen 54 personen werk.

In 1871 geeft men in het gemeentelijk jaarverslag een definitie van fabriek: deze heeft 20 of meer arbeiders of gebruikt mechanische beweegkracht. Van de in totaal 218 bedrijven blijken er 183 als ambachtelijk bedrijf en 35 als fabriek beschouwd te worden. Ook de potmakerijen voldoen niet aan de definitie van fabriek.

In 1886 is het aantal fabrieken ten opzichte van 1876 met 100% toegenomen, het aantal stoommachines met 25%. Het aantal arbeiders neemt eerst af om dan de volgende 10 jaar met 100% toe te nemen. Dit is ook de enige spectaculaire groei na 1886 en wordt veroorzaakt door de suikerindustrie. Hierin werken 812 personen met 78 stoommachines.

Tabel nr. 2.1: Aantal fabrieken, arbeiders en stoommachines over de periode van 1876-1906, met een interval van 10 jaren.

Jaar	Fabrieken	Arbeiders	Stoomwerktuigen
1876	9	800	49
1886	20	640	74
1896	25	1228	125
1906	33	1951	129

³⁰ Eerenbeemt, H.F.J.M. van den. *Ontwikkelingslijnen en scharnierpunten in het Brabants industrieel bedrijf 1777-1914*. (Tilburg 1977) VI – 125.

³¹ Van den Eerenbeemt, *Ontwikkelingslijnen*, 19 – 29.

³² Van den Eerenbeemt, *Ontwikkelingslijnen*, 56.

³³ Van den Eerenbeemt, *Ontwikkelingslijnen*, 56.

Bron: GA, jaarverslagen van het gemeentebestuur na 1814.

Wanneer het aantal fabrieken in tienjaarlijkse gemiddelden berekend wordt, 14 in 1886, 16 in 1896 en 26 in 1906 blijkt een doorbraak in de aantallen fabrieken na 1896 plaats te vinden.

Opgemerkt moet worden dat het werk in de grootste fabrieken, de suikerfabrieken, voor een groot gedeelte bestaat uit seizoensarbeid, de suikercampagne in het najaar. De suikerindustrie geeft impulsen omtrent de verbetering van de infrastructuur zoals de aanleg van een spoorweg een loswal en verbeteringen aan de haven. De vermelding in de gemeentelijke jaarverslagen van het aantal concessies aan fabrieken ten behoeve van uitbreiding en verbetering, variërend van 7 in 1891 tot 19 in 1908 toont de wens tot innovatie. Dit geldt ook voor de in 1892 georganiseerde tentoonstelling van fabrieksproducten.

Geconcludeerd kan worden uit tabel 2.1 dat er sprake is van een bescheiden deelname aan de industriële ontwikkeling na 1896. Het aantal fabrieken neemt toe, maar het accent ligt op één bedrijfstak, de suikerindustrie. De ontwikkeling daar betreft toename van aantallen arbeiders en stoomwerktuigen en de mate van innovatie. Zowel verbetering van de infrastructuur als ruimte voor het opzetten van nieuwe fabrieken door de sletting van de vestingwerken en door het verdwijnen van ambachtelijke bedrijven biedt mogelijkheden tot economische expansie. Ook de bevolkingstoename draagt hiertoe bij.

Tabel nr. 2.2. Bevolkingsgroei 1852 - 1910 in Bergen op Zoom.

Jaar	Aantal
-------------	---------------

1852	7864 ³⁴
1860	7467
1870	9869
1880	10.604
1890	12.747
1900	13.862
1910	15.737

Bron: GA, jaarverslagen van het gemeentebestuur.

Na een daling met 6% in 1860 t.o.v. 1852 stijgt het aantal inwoners met 32% in 1870, 7% in 1880, 20% in 1890, 8% in 1900 en 13% in 1910. Dit alles t.o.v. tien jaar tevoren. Bijlage D.1 toont de geografische uitbreiding van de stad in de periode 1832-1890. Bijlage D.2 geeft de situatie in 1890 weer.

Conclusie

Bergen op Zoom heeft het ontstaan te danken aan de gunstige ligging aan het water en aan de mogelijkheid een haven aan te leggen. Zo vormt de stad de verbindingsweg tussen Holland en

³⁴ De aantallen voor 1850 en 1851 zijn niet opgenomen in het jaarverslag, vandaar de keuze voor 1852. De wijze van het berekenen van de bevolkingsaantallen wat betreft bruto-netto aantallen wijzigt in 1861/1862.

Antwerpen, twee economische centra.

De economische ontwikkeling van Bergen op Zoom wordt bepaald door ecologische en door militair-politieke factoren. De heren van Bergen op Zoom zijn betrokken bij hun stad en politiek actief in dienst van de hertog van Bourgondië. Economische bloei is het gevolg. Deze bloei komt het duidelijkst tot uiting in de jaarmarkten, de Paasmarkt en de Koudemarkt.

In 1530 maakt de verzanding van de Oosterschelde een einde aan de positie van Bergen op Zoom als verbinding van Holland naar Antwerpen. Ook politiek spelen de heren van Bergen op Zoom geen rol meer zoals voorheen het geval was door hun politieke keuzes tijdens de Opstand. Bergen op Zoom ontwikkelt zich verder tot vestingstad en tot regionaal marktcentrum. De vestingfunctie veroorzaakt onrust en belemmert de economische groei. De stad weerstaat diverse belegeringen en wordt in 1747 zelfs ingenomen door Franse troepen. Bergen op Zoom kan zich pas ontwikkelen na 1865, wanneer de vestingfunctie opgeheven wordt. De vestingwerken worden als gevolg van dit besluit afgebroken en de infrastructuur wordt verbeterd, twee voorwaarden voor economische ontwikkeling. Bovendien stijgt het aantal inwoners. In de jaren 1850-1914 is dan ook een zeer bescheiden deelname aan de industriële ontwikkeling te zien, die na 1896 wat meer volume krijgt. Het aantal fabrieken neemt toe. Ook is er sprake van een toename van het aantal arbeiders en het aantal stoomwerktuigen. De mate van innovatie is beduidend hoger dan voor 1896. Wel vindt de expansie voornamelijk binnen één bedrijfstak plaats, de suikerindustrie.

Hoofdstuk 3 DE BESTUURLIJKE ORGANISATIE TOT 1850

De geschiedenis wordt nu toegespitst op de visserij en speciaal op het ontstaan van regelgeving in de pre-industriële tijd, door de plaatselijke heer, de markies van Bergen op Zoom. Uiteraard wil deze zijn inkomsten zeker stellen, maar ook de veelvuldige conflicten tussen vissers onderling vereisen toezicht. Er is sprake van conflicten tussen vissers onderling over het weggapen van vangsten en dergelijke, maar ook over de onderliggende visrechten. Het verdrongen land is ooit privé-bezit geweest van de heren van Reimerswaal. Onderzocht worden de volgende vragen: Wie kan na 1530 aanspraak doen gelden op de visrechten in dit gebied? Hoe ontwikkelt de overheidsbemoediging zich vanaf 1530 tot 1850? Hoe is het gewoonrecht van erfelijk gebruik van visgronden kunnen ontstaan? In dit verband wordt ook bekeken in hoeverre de begrippen “regime” en “gebruiker” toepasbaar zijn op de weerwisserij in Bergen op Zoom.

3.1 Van oudsher

In Bergen op Zoom is in 1314 al sprake van visserij. Bewijs hiervoor is de vastlegging in een stadskeur (bepaling, onderdeel van het stadsrecht), wat het belang hiervan voor de bewoners bevestigt. Een landinwaarts lopende kreek is geschikt bevonden voor het aanleggen van schepen en de Schelde ligt nabij. Dus is er sprake van visserij zoals overal in soortgelijke situaties. Ook heeft de lokale heer de heerlijke rechten op het viswater. In 1530 heeft de St. Felixvloed noodlottige gevolgen voor Bergen op Zoom als geheel, maar blijkt voordelig voor de vissers: het tijdens de ramp ondergelopen land van Zuid-Beveland wordt in gebruik genomen als viswater. Men onderneemt nog pogingen om het land terug te winnen op de zee, maar na diverse vloedgolven blijkt dit geen zin te hebben. Het zogenoemde verdrongen land van Zuid-Beveland is goed viswater. Wellicht heeft de ansjovis in deze tijd dit gebied ontdekt als paaiplaats en hebben de vissers de ansjovis ontdekt als lekkernij. In ieder geval vechten sinds deze tijd Zeeuwse en Bergse vissers het ene conflict na het andere uit over het recht om op dit verdrongen land te vissen. Concurrentie tussen vissers over goede visgronden is van alle tijden maar een complicerende factor in dit gebied vormen de eigendomsrechten op het land toen het nog niet “verdrongen” was. De rechten zijn in bezit geweest van de heren van Reimerswaal. De vissers uit die stad, die door de stormvloed verlaten moest worden, vinden zich in hun recht staan. Zij hebben altijd gevestigd en hebben na de stormvloed hun gebied uitgebreid met het verdrongen land. Zij hebben ook tot het echt niet meer kon, tot 1631, in Reimerswaal gewoond.³⁵ De vissers uit Bergen op Zoom hebben hier geen boodschap aan en claimen zelf de visgronden. Het duurt tot 1579 voor de Staten van Zeeland officieel uitspraak doen over de erfenis van Reimerswaal. De Zeeuwse vissers verwerven terecht het visrecht.

3.2 Conflicten en overheidsingrijpen

De overheden voelen zich vanaf het begin regelmatig geroepen in te grijpen. Zij zullen door de hevige conflicten tussen de vissers onderling gedwongen worden dat te blijven doen, zowel op lokaal als op hoger niveau. De lokale overheid bestaat uit een rentmeester, die verantwoording schuldig is

³⁵ De stad Reimerswaal wordt van 1530 tot 1570 door overstromingen vrijwel onbewoonbaar gemaakt. Oorlogen doen de rest. De vissers blijven als laatsten in Reimerswaal wonen. Zij verlaten in 1631 de stad en trekken naar Tholen, niet naar Bergen op Zoom. Tholen biedt een gunstiger financiële regeling. (Slotmans, *Bergen op Zoom*, 222).

aan de raad en rekenkamer van de markies van Bergen op Zoom. De visserij is geregeld in een wildregaal, een standaard onderdeel van heerlijke rechten, in dit geval de rechten van de markies. De vissers van Tholen zijn verantwoording schuldig aan de Staten van Zeeland. De heer van Bergen op Zoom beklagt zich over het besluit in 1579 van de Staten van Zeeland het alleenrecht aan de Zeeuwse vissers te gunnen bij de Prins van Oranje. Hij is een goed politicus en neemt deze kwestie mee naar politieke onderhandelingen. Deze onderhandelingen betreffen de legering van een staatsgarnizoen in Bergen op Zoom. En dat is zowel in het belang van de prins van Oranje als van de Staten van Zeeland. Bergen op Zoom accepteert het garnizoen in de Satisfactie van 1579 en ontvangt tegelijkertijd het exclusieve recht op bevissing van de Schelde en het verdronken land. Met instemming van de Staten van Zeeland.

Officieel zijn de visrechten dan weer geregeld, in de praktijk blijven er schermutselingen bestaan tussen de nu Thoolse en Bergse vissers en ook tussen de vissers van één stad onderling. Het stadsbestuur grijpt regelmatig in. In het gemeentearchief zijn de bewijzen hiervoor te vinden. Bijvoorbeeld: In 1634 komt het in actie, naar voorbeeld van de Zeeuwse waterbaljuw, wanneer er schutwant (een vorm van staand want) geplaatst wordt op plaatsen waar scheepvaart plaatsvindt.³⁶ Ook vindt men dat er teveel jonge vis opgeofferd wordt bij deze vismethode.³⁷ Er bestaan meerdere vismethoden. Het accent van de ansjovis en de ansjovisvangst tekent zich steeds duidelijker af, getuige de in de inleiding vermelde levering van ansjovis aan het stadhuis, ongetwijfeld als representatie van de stad.

3.3 Het gilde

In 1673 wordt een apart vissersgilde binnen het grotere schippersgilde opgericht, door de vissers zelf of op voorstel van het stadsbestuur? Dit is onduidelijk. Het gilde neemt zowel het ontwerpen van regels als de ordehandhaving van de stadsmagistraat over. In de keuren van dit gilde is voor het eerst sprake van weren. In de periode van 1673 tot 1730 zijn diverse conflicten, zowel onderling als met buitenstaanders, indirect opgetekend in stukken in het stadsarchief. In 1708 wordt boete opgelegd voor verkeerd steken.³⁸ Deze conflicten zijn ook te lezen in de toevoegingen aan de keuren en in brieven. Men tracht bijvoorbeeld het aantal boten te beperken om de Zeeuwen te vriend te houden. Het vissen met drijfnetten wordt gevaarlijk geacht omdat dan gemakkelijk aanvaringen kunnen ontstaan. De regels worden door middel van plakaten verspreid. De eigen gilderegels worden, evenals de Zeeuwse regels, ontdoken. Ordehandhaving blijkt moeizaam door de vele conflicten en de beperkte geldmiddelen. De geldmiddelen bestaan uit bijdragen en boetes, die vaak moeilijk te innen zijn door het los-vast karakter van het werk. Vanaf het moment dat de Bergse ansjovis ook buiten de stad bekend wordt, in de zeventiende eeuw, vindt men protectiemaatregelen tegen buitenstaanders nodig.³⁹ Het gilde pacht de visserijen voor de duur van 7 jaar van de markies op de voorwaarden zoals opgetekend in het wildernisregaal en in een ordonnantie. De rechten worden bij opbod op een veiling doorverpacht.⁴⁰ Verkoop van visserijen geschiedt onder het toeziend oog van het gilde. De koper verplicht zich tot het naleven van alle rechten en plichten, dat wil zeggen het

³⁶ Grosfeld, N.H.M. "De weervisserij op de Oosterschelde". *De Waterschans* 27 (1997) 38.

³⁷ Grosveld, *Initiatief*, 41.

³⁸ GA, inv.nr. G266. 1708. De volledige gegevens van de archiefstukken zijn opgenomen in de literatuuropgave.

³⁹ Grosveld, *Initiatief*, 45.

⁴⁰ GA, inv.nr. 1480.1770-1792.

betalen van pacht en het lid worden van het gilde. De koop wordt gesloten met de meestbiedende, nadat het inleggeld vastgesteld is. De koper heeft twee borgen nodig. In probleemgevallen beslist de rentmeester van de markies.⁴¹ Blijkbaar is het gebruik van een gedeelte van de visserijen (uiteeraard de beste weerwisserijen die liggen langs de Brabantse Wal) vanuit de traditie beschouwd als een recht en worden de overige bij opbod verpacht.

Er is een ordonnantie bewaard gebleven uit 1740, getekend door Maria Henrietta voor haar achterkleinzoon Carel, de markies Karel Philip Theodoor van Sulzbach (1724-1799).⁴²

Deze ordonnantie en reglement op de visserijen van het markizaat en de heerlijkheid Borghvliet wordt opgesteld ter bescherming van de pachters, de inwoners van Bergen op Zoom. Dit reglement bevat de volgende bepalingen. Vissen is alleen toegestaan aan de door pacht of anderszins gerechtigden. Alle vismethoden zijn toegestaan. Met name genoemd worden de methoden fuiken, netten, want, hengels, steekscharen (een ijzeren werktuig met tanden en voorzien van weerhaken om paling te vangen), leghaken, deuren en helligers (de drie laatstgenoemde methoden zijn heden ten dage onbekend). Het is niet toegestaan om afwateringen te stremmen. Voorts bevat de ordonnantie bepalingen met betrekking tot de grootte van de mazen van de netten en verbodsbepalingen om in bepaalde maanden te vissen. Ook zijn er bepalingen om de visstand te beschermen in de vorm van vermelding van de toegestane afmetingen van gevangen vis en de bepaling dat (te) kleine vis teruggezet dient te worden. Vis die niet gevangen had mogen worden mag ook niet verhandeld of gegeten worden. Ouders worden verantwoordelijk geacht voor minderjarige kinderen. Het reglement bevat een aantal bepalingen over het indienen van protesten, het betalen van boetes en dergelijke. De boete bedraagt tien gouden realen en verbeuring van de gevangen vis en het vismateriaal.⁴³ Weren of ansjovis worden niet genoemd. Zowel de rentmeester van de markies als het stadsbestuur van Bergen op Zoom hebben hun inbreng. Zo is een verzoek van het gilde aan de schepenen van Bergen op Zoom om vanaf een april in plaats van vanaf 1 mei te mogen vissen akkoord.⁴⁴ Er vindt ook nog steeds afbakening van visrechten tussen Bergen op Zoom en Zeeland plaats, getuige het volgende schrijven. In 1764 schrijft de Zeeuwse overheidsfunctionaris W. Tung aan rentmeester P.A. van Mattemburgh dat de Bergenaren mogen vissen op de Zeeuwse stromen, behalve op de Eendracht. De reden voor dit besluit is onbekend. De Eendracht wordt waarschijnlijk als apart gebied beschouwd. (Dat doet het bestuur der visserijen in 1825 namelijk ook). Uit 1770 dateert een akte waaruit blijkt dat de "gesworens van het vissersgilde", H. Hoogerheijden, P. van de Kuijl, G. Lafontijn, H. Pikaar en B. Baay sinds 1736 36 gulden en 12 stuivers pacht per jaar betalen aan de rentmeester van de markies. Bovendien dient 1000 stuks ansjovis geleverd te worden aan de markies. Hoeveel personen deze 36 gulden moeten opbrengen is niet bekend, dus ook het aantal weren niet.

⁴¹ De eerste vermelding in het "Repertorium op de notariële akten 1710-1861" betreft een verkoop van een visserij in 1710. De akte zelf is spoorloos. In 1723 kocht Jillis Lafontijn een visserij aan de zuidzijde (van de Oosterschelde) inclusief rechten en materialen op een publieke verkoop voor 600 gulden. (GA, inv. nr. 436). Voor 1710 is niet gezocht.

⁴² Waarschijnlijk is dit document later vervaardigd dan in 1740. Maria Henriëtte is in 1728 overleden. Zij werd opgevolgd door Karel Philip, onder voogdij van zijn overgrootmoeder Maria Anna, de weduwe van Arenberg en Aerschot. Dit reglement is lang geldig geweest en dus regelmatig overgeschreven. Bij het overschrijven is er een vergissing begaan met betrekking tot de voornaam. (Ham, W.A. van. *Het bezit van de heer van Bergen op Zoom*. 's-Hertogenbosch 1980).

⁴³ GA, inv. nr. 784. 1740.

⁴⁴ GA, inv. nr. G267. 1740. De taakverdeling schepenen stad/rentmeester markies is wat de visserij betreft niet bekend.

Uit deze tijd zijn enkele bijzonderheden bekend over visserijen die niet op het verdronken land van het markizaat liggen, maar het geeft wel een beeld van de gang van zaken. Zo zijn zowel het wildernisregaal als de ordonnantie van kracht. De visserijen worden bij opbod verpacht aan de meestbiedende. Er is een borg nodig.⁴⁵ De gang van zaken is gelijk aan die bij de “mindere” weren op het markizaat. In hoeverre het gilde in de buitengebieden een rol speelde is niet duidelijk.

Weervisserijen en het uit traditie ontstane erfelijk recht op gebruik

In 1775 verkoopt J. van Baal, weduwe van Johannes Pikaar, een visserij inclusief rechten en plichten aan ene Chijns. De inzet is f 3.100,--, de verkoopprijs loopt op tot f 4.700,--. In 1778 verkoopt Jan Touw aan zijn zoon Christoffel de weervisserij “De Laagte” met een schip en een schuur voor f 500,--, een familieprijstje.⁴⁶ Adriaan en Paulus Pikaar verkopen in 1781 aan Marijn de Haas een visserij voor f 1.150,--. Zijn weduwe, Alida Cijns, verkoopt in 1812 deze visserij aan haar zoons Jillis, Adrianus, Johannes en Marijnus voor 2116 franc en 40 centimes. Visser Touw laat in 1782 zijn visserij na aan zijn twee zoons, Johannes Danielsen en Daniel Danielsen. In 1796 koopt Johannes de Haas een weer voor f 2.000,--. Ook instellingen bezitten weren. Het weeshuis koopt in 1808 een weer op een publieke verkoop. Een ander weer wordt in 1808 op dezelfde manier verkocht voor f 2.650,- -. De familie Lafontijn betaalt bij overlijden “kindsdelen weer” uit.⁴⁷ Het blijkt moeilijk het recht op een weer overtuigend aan te tonen. Bewijzen zijn soms verloren gegaan. Ook worden weren onderverhuurd.⁴⁸ Een boedelbeschrijving uit 1850 bevat een vermelding van een hypotheek op een visserij. Deze komt nog ter sprake. De prijs van de weervisserij is niet bekend. De prijsontwikkeling van de weren lijkt vrij willekeurig. De grootte speelt een rol, wellicht ook spectaculaire vangsten waar wij geen weet van hebben. Blijkbaar zijn de weer vissers in de loop der tijden de exploitatie hun weervisserijen als erfelijk recht gaan beschouwen. Met dien verstande dat dit recht, in de volksmond “eigendom” genoemd, beperkt blijft tot de eigen kennis van de vissers. Het gilde speelt hier ook een coördinerende rol. Na het wegvallen van het gilde blijkt de gegroeide traditie moeilijk aan te tonen. Zo hebben de vissers verzuimd akten te bewaren. Bovendien hebben zij hun rechten in gevaar gebracht door weren te verlaten voor een seizoen of langer. Dit gewoonterecht wordt erkend in het Koninklijk Besluit uit 1825. Het wordt dan wel gekoppeld aan het erfrecht. In 1867 komt dit recht te vervallen en worden alle weren voortaan bij opbod verpacht op de vrije markt.

3.4 Hét besluit

Alle schermutselingen komen in 1775 tot een openlijk conflict met de Zeeuwen: de baljuw van Tholen pakt een Bergse visser op, op grond van een wat onduidelijke reden en laat zijn boot en netten verbeurd verklaren. De oorlog leek compleet met de dreiging met fysiek geweld “Sta stil, of hij gaat er door!” in 1776 op de Molenplaat.⁴⁹ De baljuw van Tholen verplicht enkele Bergse vissers hun bedrijf op te geven. Een protest van de magistraat van Bergen op Zoom tegen dit besluit van de baljuw bij de Hoge Raad mag niet baten. De magistraat van Bergen op Zoom beargumenteert zijn

⁴⁵ GA, inv. nr. 888. 1782.

⁴⁶ Touw, *Vissersgeslacht*, 57. Hier kan ook een schrijffout gemaakt zijn in de akte...

⁴⁷ RA, inv.nr. 2943a.

⁴⁸ GA, inv. nr. 2793. 1839.

⁴⁹ Grosfeld, *Weervisserij*, 40.

verzoek met het oude argument van het eigendomsrecht van de weren, dat sinds 1579 in handen is van Bergse burgers. Ook zou een Zeeuws eigendomsrecht Bergse vissers verplichten tot verhuizing naar Tholen. Bergen op Zoom ziet haar burgers bovendien niet graag vervallen tot armoede.⁵⁰ De magistraat van Bergen op Zoom heeft het conflict in 1781 op onverwachte wijze opgelost door: "ter contrarie gepraefereert een geheel andere weg in te slaan, met zich de novo aan de Staaten van Zeeland te adresseeren, met eerbiedige supplicatie, dan het hunne Edel Moogenden behagen mochte, bij wijze van gratie aan derzelver in- en opgezetenen te permitteeren om slechts een gedeelte van de stroomen te mogen bevisschen".⁵¹ De Staten van Zeeland bepalen de scheidslijn in 1781: de Bergenaren mogen alleen op het verloren land van het markizaat hun weren plaatsen. De andere gronden zijn bestemd voor Zeeuwse vissers en een gedeelte mag gezamenlijk bevestigd worden. Kaartenmaker David Hattinga krijgt in 1784 van de raaden rekenkamer van de markiezen tegen betaling van 20 ducaten opdracht tot het maken van een kaart.⁵² Op deze, inmiddels beroemde en beruchte kaart is de grens tussen Zeeland en Bergen op Zoom aangegeven, alsmede de plaats van de visserijen en het gezamenlijk te bevissen gebied. Er staan 18 weerwisserijen op aangegeven. Van deze 18 visserijen staan er 9 op Zeeuws gebied en 9 op Bergs gebied. Er wordt gevist door 8 Zeeuwse vissers en door 10 vissers uit Bergen op Zoom. Deze kaart, die later ook nog ter sprake zal komen, is als bijlage toegevoegd (Bijlage E). Het is niet duidelijk waarom de magistraat van Bergen op Zoom het besluit overlaat aan de Staten van Zeeland. Wellicht heeft de Hoge Raade een rol gespeeld. Het aantal Bergse weerwisserijen is niet bekend, wel dat het besluit als catastrofaal ervaren wordt door de Bergse vissers, zoals onder andere opgemerkt in de genealogie van de familie Touw.⁵³ Ook Dirk Wakke vindt zichzelf de dupe van dit conflict, waarover later meer.⁵⁴

De problemen blijven bestaan omdat de vissers weigeren in hun lot te berusten. Een stroom van schermutselingen, verzoekschriften en klachten is het gevolg, echter zonder resultaat. Veel vissers moeten naar een andere bron van inkomsten uitzien of verhuizen naar Zeeland.⁵⁵ De Bergse vissers vechten ook onderling conflicten uit. In 1783 willen C. Hoogerijde, M. de Haas en J. Laffontijn hun weer op dezelfde plaats steken. Het gilde grijpt in.⁵⁶ De pacht op het markizaat bedraagt in 1784 nog steeds 36 gulden, 12 stuivers en levering van 1000 stuks ansjovis aan de markies. De enkele visserijen in andere gebieden van de markies worden door de rentmeester verpacht aan de meestbiedende. De prijzen variëren van f 36,- tot f 140,- per jaar. In 1789 gelast het gilde J. Cijns zijn weer op dezelfde plaats als in het verleden te steken. In 1792 raken Paulus Gastelaar en de weduwe Lafontijn in conflict over de plaats van weren. Het gilde neemt polshoogte. De kosten hiervoor, twee gulden 12 stuivers, worden blijkbaar niet betaald door de twee vissers want het gilde verzoekt het gemeentebestuur stappen te ondernemen.⁵⁷ De pacht bedraagt in 1792 in totaal f 48,-. Het gilde dient in 1798 ontbonden te worden als gevolg van de landelijke wetgeving. De afschaffing van de gilden wekt overal weerstand, zo ook in Bergen op Zoom. Dat ook de weerwisserijen uit Bergen op Zoom waarde hechten aan hun gilde blijkt uit het schrijven van J. de Haas

⁵⁰ GA, inv.nr.2788.1814-1818.

⁵¹ Korringa, "Weerwisserij", *Zeeuws tijdschrift*, 107.

⁵² Bijlage Gemeentelijke Archiefdienst bij reproductie van "Kaarte figuratief van de verdronken en geïnundeerde landen van Zuyd-Beveland en het Marquisaat van Bergen op den Zoom".

⁵³ Touw, *Vissersgeslacht*, 57.

⁵⁴ Wakke, F., *Vissers, schippers en andere zeelui in de Bergse familie Wakke* (Bergen op Zoom 1998) 4

⁵⁵ GA, inv. nr. 3029. 1866-1867.

⁵⁶ GA, inv.nr. 1480. 1770-1792.

⁵⁷ GA, inv.nr. 888. 1782-1791.

en W. van Dort als leden van het ontbonden gilde aan Burgemeester en Wethouders van Bergen op Zoom. Zij geven in 1808 gehoor aan de landelijke oproep de overheid te verzoeken opnieuw een keure toe te kennen aan het , wat zij noemen, vissersambacht.⁵⁸ De gilden worden in 1820 na jarenlange discussie definitief opgeheven. De bezittingen van de gilden worden bij de gemeente ondergebracht. Dit is ook in Bergen op Zoom het geval.⁵⁹

Het bezit van de markies van Bergen op Zoom wordt in 1795 in beslag genomen door Frankrijk. In bijlage F is in zeer kort bestek de eigendomsgeschiedenis van het markizaat opgenomen. Voor de weerwissers verandert er niets. In 1797 komen de rentmeester en het gilde de gebruikelijke voorwaarden overeen: pacht (f 36,-) en levering van 1000 stuks ansjovis aan de markies, zoals gebruikelijk. In de Bataafse tijd worden de goederen van de markies staatsdomein. Het idee dat vrije Bataafse burgers in vrijheid mogen vissen wordt door officiële lokale instanties niet in praktijk gebracht. De Bergse vissers vissen nu weer in Zeeuws gebied, maar het aantal weerwisserijen wordt niet uitgebreid naar het aantal van voor 1781. In 1805 mogen Bataafse burgers niet langer in vrijheid vissen en wordt de regeling van 1781 weer van kracht, voor de periode van 10 jaar met een pachtprijs van f 150,-. De conflicten laaien weer op, want de Bergse vissers voelen zich weer beperkt in hun mogelijkheden. In 1816 schrijft de provincie Zeeland aan de provincie Brabant over de vele vissersconflicten in het verleden. Zeeland heeft het hoogste recht gekregen (in 1781) voor haar vissers, die een bekrompen bestaan leiden. Omdat het vissen op ansjovis kostbaar is worden in Zeeland de plaatsen voor de weren door loting voor een aantal jaren aangewezen. De laatste loting vindt in 1802 plaats, de volgende in 1809. Maar Dirk Wakkee uit Bergen op Zoom weigert zijn visserij “Rommerswaal” te verlaten voor Marinus Schot uit Tholen met als argument dat hij pacht betaald heeft aan de Franse overheid. Wat niet na te gaan is... De Zeeuwen verzoeken de provincie Bergen op Zoom te wijzen op het verdrag van 1781.⁶⁰ De Zeeuwse overheid handelt blijkbaar alleen wanneer er een conflict is, want in 1805 worden acht Zeeuwse visserijen door Bergengaren bevestigd.⁶¹

De Zeeuwse vissers hebben meer keuzemogelijkheden in het vissen met andere methoden op verschillende soorten vis. De ansjovis wordt goed verkocht, maar de vangsten zijn wisselend en het steken is zwaar werk... Volgens de Bergse vissers komt het conflict waarbij Dirk Wakkee betrokken was voort uit jaloezie. Wakkee had de visserij opgeknapt en een goede vangst gedaan.⁶² De regeling uit 1781 blijft van kracht tot het Koninklijk Besluit van 1825. In 1809 wil koning Lodewijk Napoleon weliswaar het recht op vrij vissen invoeren en draagt de landdrosten van Brabant en Zeeland op dit te regelen. Zij hebben dat niet voor elkaar gekregen. Er worden wel enkele pogingen ondernomen om een regeling te treffen in de geest van de praktijk dat de

⁵⁸ RA, inv. nr. 2943a.

⁵⁹ Van Drimmelen p. 15.

In het gemeentelijk jaarverslag over 1851 staat het vissersgilde nog vermeld met 53 leden. Het saldo bedraagt f 344,20 en bestaat uit f 30,- inkomsten uit rechten, uit f 145,60 inkomsten uit contributie en een saldo van f 168,60. Ook het begrafenisfonds wordt nog vermeld. Na deze datum wordt het niet meer vermeld. (GA, jaarverslagen van de gemeente na 1814). Het gildebesef blijft wel bestaan, getuige de vermelding in het schrijven van 1867 waarin vissers vermelden niet “officieel” hun mening te geven. De opheffing van de gilden in het algemeen is in Bergen op Zoom niet onderzocht.

⁶⁰ GA, inv. nr. 2788. 1814-1818.

⁶¹ Volgens een schrijven van de Bergse vissers uit 1813 zijn dat alle Zeeuwse visserijen.

⁶² GA, inv. nr. 2788. 1814-1818.

Bergenaren in principe weerwisseren zijn, maar dat lukt niet. De vissers treffen elkaar in gewelddadige conflicten en de overheden kunnen niet tot besluiten komen. In de Franse tijd vindt ten overstaan van de perfect van Breda de eerste openbare verpachting plaats. Hij verklaart in 1810 de Hollandse regels van kracht, maar de vraag blijft: welke regels? Volgens de burgemeester van Bergen op Zoom worden de weerwisserijen verpacht voor veel te hoge pachtsommen. Hij vreest voor speculatie in een brief aan de koning.⁶³ In 1813 verzoeken de Bergse vissers om erkenning van hun gebruiksrechten. Het wordt als niet rechtvaardig ervaren de weerwisserijen te moeten pachten, hoewel een vergoeding wel reëel geacht wordt. Hieruit blijkt eens te meer de traditie van gebruiksrecht, waaruit de Bergse vissers handelen.

Tot 1810 beheert de rentmeester de goederen nog steeds (en verhuren de oud-commissarissen van het gilde de visserijen) getuige zijn rekeningen, daarna neemt de zogenaamde “Administratie der registratie en domeinen” het over om vervolgens na 1814 ondergebracht te worden bij het Ministerie van Financiën.⁶⁴

3.5 Een extra dimensie: het Koninkrijk der Nederlanden

Met het ontstaan van het Koninkrijk der Nederlanden in 1814 tracht de landelijke overheid de visserij in zijn algemeenheid te reguleren. Door de afschaffing van de rechten en titels van de plaatselijke heren, waaronder de markies van Bergen op Zoom is een grote verscheidenheid aan (pacht)regelingen zichtbaar geworden. Ingevolge de visserijwet van 1814 is het visrecht vrij voor elke burger, mits deze in het bezit is van een akte van consent (deze kost zes stuivers). Deze regeling geldt niet wanneer het water verpacht is. Het verzoek van de vissers om erkenning van hun erfelijk gebruiksrecht op de weren wordt aangehouden. Het blijft onrustig op de Oosterschelde. Rechten, verpachtingspolitiek, beherende instantie, niets is duidelijk. De vissers kunnen weer naar hartelust conflicten zoeken en uitvechten. De Minister van Binnenlandse Zaken vraagt zelfs de burgemeester van Bergen op Zoom desnoods door middel van politiecontrole op te treden tegen de vissers die vuurwapens gebruiken in een conflict met Thoolse vissers.⁶⁵ In 1816 verpacht de rentmeester van domeinen te Middelburg weerwisserijen alleen aan Zeeuwen met uitsluiting van niet-Zeeuwen. De burgemeester van Bergen op Zoom reageert met een verzoek aan de gouverneur van de provincie Noord-Brabant tot bemiddeling. Hij ziet de Bergse vissers voor de keuze gesteld van armoede of verhuizing. Ook wil het gemeentebestuur geen extra belasting van de armenkas. Er volgt een briefwisseling, maar geen actie.⁶⁶ De vissers blijven gewoon vissen.

Provinciale Staten van Zeeland en Brabant hebben in 1818 opdracht gekregen onderzoek te doen en een billijke regeling te ontwerpen, maar kunnen samen in een commissie niet tot overeenstemming komen. De staatsraad neemt het onderzoek over en bekijkt tevens onderbrenging bij de afdeling Domeinen van het ministerie van Financiën. Uitgangspunt is conservatie en verbetering van de weerwisserijen en het bewerkstelligen van een goede verstandhouding tussen de vissers onderling. Het onderzoek behelst voorwaarden voor verpachting en hoogte van de retributie. Ook de oude gebruiksrechten worden bekeken. De conflicten blijven bestaan. Zo klaagt de burgemeester van Tholen in 1821 over een op de verkeerde plaats gestoken weer met het schitterende argument dat de weren toch als eigendom beschouwd worden... Bergen op

⁶³ GA, inv. nr. 2791. 1813-1839.

⁶⁴ *Onderzoeksgids voor domeinarchieven betreffende Noord-Brabant*. ('s-Hertogenbosch 1993) 14-28.

⁶⁵ GA, inv. nr. 2788. 1814-1818.

⁶⁶ GA, inv. nr. 2788. 1814-1818.

Zoom reageert met de opmerking dat het weer van Mijnsbergen al 7 jaar op die plaats staat.⁶⁷ De Zeeuwse belangstelling is incidenteel, zo valt ook hieruit op te maken. In 1822 protesteert de gemeente Bergen op Zoom nogmaals tegen verpachting van de visserijen. Men vreest dat de "eigen" vissers verplichtingen aan moeten gaan wat betreft de pachtprijs die ze niet op kunnen brengen. Ook vreest men speculatie en kwaliteitsverlies. Dit laatste met het argument dat buitenstaanders niet om weten te gaan met de speciale eisen die ansjovis stelt aan de kennis van de visser. De gemeente Bergen op Zoom vraagt om een vaste prijs en om toewijzing van een vaste visser voor een weer. Tevergeefs. De stemming loopt weer hoog op. De burgemeester weigert een verzoek van de provincie in te stemmen met de gang van zaken.⁶⁸

3.6 Het Bestuur der Visscherijen

Het onderzoek van de staatsraad is niet afgerond wanneer in 1823 wordt bepaald dat het beheer van het bevissen en het rapen van schelpvis op de Zeeuwse stromen zal geschieden door de permanente commissie van het amortisatiesyndicaat.⁶⁹ Dit syndicaat, in het leven geroepen om de staatsschuld te verminderen, beheert van 1823 tot 1840 de staatsdomeinen onder verantwoordelijkheid van het Ministerie van Financiën.⁷⁰ De administratie wordt ondergebracht bij de dienst Domeinen, het Bestuur der Visscherijen op de Schelde en de Zeeuwse Stroomen is verantwoordelijk voor het praktische beheer.

Dit bestuur bestaat uit twaalf leden, een secretaris-penningmeester en een opziener. In eerste instantie zijn er geen vertegenwoordigers van vissers uit Bergen op Zoom opgenomen maar alleen Zeeuwen. Burgemeester en wethouders dienen een bezwaarschrift in met verwijzing naar de vele conflicten in het verleden. Het bestuur zetelt namelijk in Tholen en men vreest dat wanneer "Tholen" beslissingen over Bergse vissers gaat nemen dit niet goed zal vallen. Koning Willem I beslist in 1825 de samenstelling van het bestuur te wijzigen. Er nemen twee leden uit Bergen op Zoom en twee leden uit Tholen zitting in het bestuur.⁷¹

Als opdracht heeft het bestuur het beheer der visserijen, de handhaving der voorschriften en de bevordering van de belangen van de visserijen, onder andere door verbeteringen elders te signaleren en in te voeren in het onder de bevoegdheid vallende gebied. Uitgangspunt is dat vissen een algemeen recht is en onderhevig aan reglementering. Het beheer bestaat uit het verloten en verpachten van percelen. Het bestuur zelf is niet echt voorstander van pacht, maar is tot uitvoering verplicht door het ministerie van Financiën. Het bestuur is bevoegd tot het houden van verpachtingen, het maken van begrotingen, het uitvoeren van de besluiten van de algemene ledenvergadering met de vissers en het afkondigen van besluiten.

De gebieden die onder het bestuur vallen zijn de buitendijks en buiten de havenhoofden stromende wateren in de provincie Zeeland, in Noord-Brabant (voorheen Staats-Brabant) de Wester- en Oosterschelde met de Eendracht en de Snaak. In Zuid-Holland behoren het Brouwershavensegat, het Springersdiep, de Vlieger, de Hals, Grevelingen en de Krammer (oostwaarts tot de verlengde oostgrens van Zeeland) tot het beheersgebied van het bestuur. De gebieden van het markizaat van Bergen op Zoom en het verdronken land van Zuid-Beveland nemen een bijzondere plaats in door

⁶⁷ GA, inv. nr. 2792. 1813–1839.

⁶⁸ GA, inv. nr. 2791-2792. 1813-1839.

⁶⁹ RA, inv. nr. 2943a

⁷⁰ Van Drimmelen, *Schets*, 20.

⁷¹ GA, inv. nr. 2790. 1813-1839.

hun verleden en de hieruit volgende concessie.⁷²

Het Koninklijk Besluit van 26 augustus 1825 bepaalt dat alle Nederlandse vissers in bezit van een consent van drie gulden gelijke rechten kunnen doen gelden op visgronden. Naast een aantal algemene bepalingen over vismethoden, toezicht en strafbepalingen zijn er enkele speciale bepalingen over de weer vissers opgenomen. In 1825 wordt het eerste reglement opgesteld, dat de rechten van concessionarissen en pachters op de uitsluitende uitoefening van bepaalde visserijen op bepaalde plaatsen erkent.⁷³ Een uitzondering op de gelijke rechten wordt gemaakt voor de verdrongen landen van Zuid-Bevelanden het voormalig markizaat van Bergen op Zoom zoals afgetekend op de kaart van Hattinga. Dit gebied is bij bijzondere concessie op de daarbij bepaalde voorwaarden aan vissers in Bergen op Zoom en Tholen afgestaan. De voorwaarden worden omschreven:

-alle vissers betalen samen f 36,--.⁷⁴ De individuele aanslag is afhankelijk van de grootte van de visserij. Over de periode 1825 - 1865 zijn de bedragen bekend. Deze variëren van f 3,-- tot f 11,95 per weer.⁷⁵ De visserijpercelen zijn beschreven en van de plaats mag niet afgeweken worden. In enkele gevallen wordt een afbakening van de zijvleugel vastgelegd. Ook worden enkele visserijen verplaatst omdat ze de scheepvaart hinderen. Het bestuur wijst een andere plaats aan wanneer een weer visserij onbruikbaar is geworden, om welke reden dan ook. Te niet gegane visserijen mogen pas weer in gebruik genomen worden na toestemming van het bestuur.⁷⁶

-er wordt rekening gehouden met de door historie ontstane ongelijke rechten in Staats-Brabant en Zeeland. De traditionele gebruiksrechten worden hierin erkend wat de overerving betreft. In hoeverre de twee bestuursleden uit Bergen op Zoom hier verantwoordelijk voor zijn, is pas na te gaan na onderzoek van het algemeen beleid van het bestuur der visserijen.

Vandaar het besluit om de visserijen op het verdrongen land van het markizaat voor tien jaar in concessie te geven aan de vissers of hun erfgenamen. Twee families, te weten Lafontijn (van 1784 tot 1867) en de Haas (van 1825 tot 1867) hebben hier gebruik van gemaakt.⁷⁷ Bijlage G geeft, voor zover mogelijk, de pachters van de weren op de kaart van Hattinga. Hieruit is op te maken dat de vissers zelf niet vastgehouden hebben aan hun rechten. Dat is verklaarbaar door de wisselvallige vangsten, maar politiek onverstandig. De vissers werken gewoon op hun traditionele manier verder. Zo wordt A. van Dort in 1826 verboden om een gelote visserij op Zeeuws gebied te verkopen.⁷⁸ Daarnaast bepaalt het bestuur een aantal technische zaken zoals de grootte van de

⁷² RA, inventaris van de archieven van het Bestuur der Visserijen op de Zeeuwse stromen 1825 - 1969.

⁷³ Pompe van Meerdervoort, J.W.J., *Het reglement op de bevissing der Schelde en Zeeuwsche stroomen*. (Leiden 1891) Bijlage C.

⁷⁴ In het gemeentearchief bevindt zich een schrijven van de gouverneur van Noord-Brabant aan burgemeester en wethouders van Bergen op Zoom, gedateerd 06.10.1825. Hierin staat dat de zogenaamde landen van Zuid-Bevelanden het voormalig markizaat van Bergen op Zoom te bevissen zijn door de inwoners van Bergen op Zoom en Tholen tegen een jaarlijkse retributie van f 36,--. In 1832 is wijziging mogelijk (GA, inv.nr. 2790).

⁷⁵ RA, inv. nr. 779 (1828-1855) en 2943a.

⁷⁶ GA, inv. nr. 2790. 1813-1839.

⁷⁷ Van de verpachtingen tussen 1866-1892 zijn geen gegevens beschikbaar. In ieder geval zijn de weren gepacht tot 1867 (brief), hoogstwaarschijnlijk tot 1878 (aflooptermijn pacht). De familie De Haas pacht wellicht hetzelfde weer tot 1895.

⁷⁸ RA, inv. nr. 655.

mazen van de ansjovisfuik: de mazen aan het begin mogen 2_ duim lengte hebben, de mazen mogen niet kleiner worden dan 1_ duim. De ansjovisfuik mag van 1 september tot 1 april niet gebruikt worden. De weren moeten voor 1 september opgeruimd zijn, tenzij het bestuur toestemming geeft tot behoud van het weer voor de haringvangst. Het is verboden om op minder dan 1000 meter afstand in de stroomrichting voor weren te vissen met netten. Wanneer er niet gevestigd wordt, wordt het fuikgat open gelaten. Het consent kan overgeschreven worden naar erfgenamen. De plaats van de weren wordt afgebakend door letterpalen. De voorwaarden voor een stabiele, gereglementeerde weerwisserij zijn met dit reglement aanwezig. Ook is duidelijk dat de situatie in Bergen op Zoom als bijzondere omstandigheid beschouwd wordt. Het geen betekent dat de rechten, indien mogelijk afgebouwd zullen worden. Men wil de rechten van de Bergse vissers opschuiven in de richting van de voorwaarden voor het Zeeuws gebied. Het gaat van oudsher om een heel kleine groep. Ook onder de markies worden de meeste weerwisserijen "gewoon" verpacht. De visgronden op het Zeeuws gebied worden verloot onder de Zeeuwse vissers. Het bestuur bepaalt dat in geval van onvoldoende belangstelling van Zeeuwse kant, het Bergse vissers toegestaan wordt mee te loten. De samenleving is gebaat bij ansjovisvangst. Er is veel vraag naar dit luxe product. Loting kent wel de voorwaarde dat intrekking van dit besluit mogelijk is. De visserijen op het verdronken land van Zuid-Beveland worden bij loting verpacht aan zij die "zich met visschen op de Zeeuwse Stroomen geneeren en eigenaar zijn van een daartoe geschikt vaartuig".⁷⁹ Bovendien dient het gemeentebestuur een verklaring te verstrekken dat de gegadigde in staat is hout te kopen voor de weren. Alle vissers zijn verplicht op vakkundige wijze te steken. Het bestuur der visserijen kan vrijelijk beschikken over de weren op Zeeuws gebied bij overlijden van of afstand door de visser. Zij is bevoegd in het algemeen belang nadere bepalingen op te stellen en maakt ook van dit recht gebruik. Dit is opgetekend in de leggers (registers) van het bestuur. Onderlinge overname van visserijen is ter beoordeling van het bestuur.⁸⁰

Het Koninklijk Besluit over de visserij wordt onder dezelfde voorwaarden vernieuwd in 1834, 1836 en 1838. Na opheffing van het Amortisatie-Syndicaat in 1840 ressorteert het bestuur verder onder het Ministerie van Financiën.⁸¹ In 1846 worden alle weerwisserijen opnieuw voor tien jaar verpacht.

Conclusie

De weerwisseren pachten via hun gilde van de markies de weerwisserijen voor f 36,-- en levering van 1000 stuks ansjovis. Zij vechten onderling conflicten uit over rechtmatige vangsten en het gilde regelt en bemiddelt. Er vindt voor de beste weerwisserijen, die langs de Brabantse Wal liggen, in de loop der tijden een verschuiving plaats in het denken over recht op pachtgebied naar gebruiksrecht van weerwisserijen. De verhouding met de Zeeuwse, in wezen Thoolse vissers is vanaf 1530 moeizaam. De Tholenaren claimen rechten vanwege hun oude woonplaats, Reimerswaal, maar blijken in de praktijk op een andere manier in hun inkomen te voorzien. Hun belangstelling is incidenteel, ingegeven door goede vangsten van veelgevraagde, goedbetaalde ansjovis. In de Akte van Satisfactie van 1579 worden de visrechten toegewezen aan Bergen op Zoom. Zoals gebruikelijk in de visserijgeschiedenis lopen de belangentegenstellingen en de conflicten over visrechten zo hoog op dat een drastisch besluit genomen wordt, het besluit van 1781. Het verdronken land wordt verdeeld in een Bergs en een Zeeuws gedeelte. De conflicten blijven bestaan, maar er is een begin gemaakt met regulering in een overleg van de Staten van Zeelanden de markies van Bergen op

⁷⁹ GA, inv. nr. 2790. 1813-1839.

⁸⁰ RA, inv. nr. 423. 1844.

⁸¹ Van Drimmelen, *Schets*, 20.

Zoom. Verdere regulering laat op zich wachten door de politieke situatie van Franse bezetting en vorming van het Koninkrijk der Nederlanden. Het gemeentebestuur van Bergen op Zoom heeft oog voor de belangen en de noden van de vissers, niet in de laatste plaats met het oog op de armenkas. In 1825 wordt onder het bestuur der visserijen een reglement van kracht dat duidelijk is en de traditie in ere houdt. Het bestaande erfelijk gebruiksrecht van de Bergse weerwisseren wordt erkend. Zowel Thoolse als Bergse vissers worden in de gelegenheid gesteld te vissen. De Bergse vissers hebben echter door een andere traditie, het tijdelijk verlaten van weren en het werken in eigen kring, hun recht verspeeld. Slechts van twee families is met zekerheid te zeggen dat zij hun weerwisserij tot 1867 in bezit gehouden hebben. Het bestuur der visserijen voert in de loop der jaren steeds meer regulerende bepalingen in met betrekking tot de vistechneek.

Het regime is aanwezig. De vissers volgen hun traditie. De overheid ontwikkelt zich in beheersmatige zin, bedrijft politiek en moderniseert. Het eigendomsrecht van het verdronken land vormt, evenals het gebruiksrecht, een plaatsgebonden component. Dit patroon komt regelmatig terug, bijvoorbeeld in 1579, in 1781 en in 1825. De gebruikers van de Oosterschelde, de weerwisseren onderling, de schippers en de "gewone" vissers hinderen elkaar. De regelmaat van conflicten tussen gebruikers van de Oosterschelde en overheden die daarop toezicht uitoefenen vormt een patroon dat stabiel lijkt te worden met het aantreden van het bestuur der visserijen.

Hoofdstuk 4 DE BESTUURLIJKE ORGANISATIE NA 1850

De ontwikkeling van de reglementering door het bestuur der visserijen na 1850 wordt in dit hoofdstuk onderzocht. In 1875 wordt een nieuw reglement opgesteld met alle gewijzigde bepalingen uit de periode 1867-1875. De weervisserij is nu opengesteld voor de vrije markt. Speciale aandacht wordt besteed aan de gevolgen hiervan. Een aparte paragraaf is gewijd aan verandering en moderniseringstendenzen in de jaren 1850 tot 1914 en de invloed hiervan op de weervisserij in Bergen op Zoom.

4.1 Het Bestuur der Visscherijen

Er vinden enkele wijzigingen in de werkwijze van het bestuur plaats. In 1850 wordt het bestuur gemachtigd om voortdurend voor de tijd van 10 jaar concessies te verlenen. In 1877 stelt men een hoofdopziener aan. In 1900 verdeelt men die taak in een algemeen opziener (de voorzitter van het bestuur) en een technisch opziener. Vanaf 1877 wordt een dagelijks bestuur benoemd, bestaande uit de voorzitter en twee leden.

Het bestuur is bevoegd tot het houden van verpachtingen, het maken van begrotingen, het uitvoeren van de besluiten van de algemene ledenvergadering en het afkondigen van besluiten. In 1897 heft men het dagelijks bestuur op. Men vergadert voortaan minimaal zes maal per jaar. Het bestuur formuleert haar taken als volgt. Zij handhaaft wetten, beheert domeinen en bevordert de belangen van de visserij in het algemeen.⁸²

4.2 Besturen in Bergen op Zoom

Het bestuur vergadert maandelijks met de twee leden uit Bergen op Zoom en eenmaal per jaar met alle leden. Dit tekent de aparte positie van de weervissers, zij worden extra gehoord. Het bestuur heeft het niet gemakkelijk in Bergen op Zoom. Reeds in 1856 schrijft J. Drabbe, Bergs bestuurslid, dat de verdeeldheid onder de vissers aanleiding kan geven tot het intrekken van de concessie tot uitoefening van de weervisserij. Hij maakt melding van een plan om eenvormige percelen aan te wijzen, over dit plan heb ik verder niets meer vernomen.⁸³ Dit plan kan ook betrekking hebben op oesterpercelen. Dit laatste lijkt logischer, maar het is ook begrijpelijk dat men de weervisserij strak wil reglementeren om van alle conflicten af te zijn.

De gecompliceerde situatie van rechten in de weervisserij leidt in 1865/66 tot een ongewenste inmenging van de overheid. Twee zaken, de kwestie van Dirk Wakkee en de nalatenschap van W. van Dort inzake de gebruiksrechten worden onder de aandacht gebracht van het ministerie van Financiën. Daar ziet men mogelijkheden de baten van de weervisserij te verhogen en men zoekt contact met het bestuur der visserijen. De afdeling Domeinen van het ministerie van Financiën wil in met name onderzoeken of de concessie voor twee jaar verlengd zou kunnen worden. Zij stelt vijf vragen aan het bestuur der visserijen. Ten eerste of er mogelijkheden bestaan buiten het gebied beschreven op de kaart van Hattinga buitenstaanders te laten vissen. Ook wil men weten of het bestuur ook visserijen op het markizaat toewijst, naast de visserijen die eigendom zijn van vissers. Wijst het bestuur een nieuwe plaats toe wanneer een weer niet meer bruikbaar is? Is er überhaupt uitbreiding van het aantal visgebieden mogelijk? Het is niet duidelijk of op dit schrijven antwoord is gegeven. Het bestuur zal ook niet zo gelukkig zijn geweest met dit initiatief. In elk geval wordt een

⁸² RA, jaarverslag van het bestuur der visscherijen, 1897.

⁸³ RA, inv. nr. 2943a.

soortgelijk verzoek in 1866 herhaald aan Burgemeester en Wethouders van Bergen op Zoom. Uit dit schrijven blijkt dat voor het ministerie duidelijk is dat de verdeling tussen Bergse en Thoolse vissers zoals overeengekomen, niet voldoet. De Bergse vissers die meeloten met de Zeeuwen door een tekort aan Thoolse vissers en na verloop van tijd hun weren af moeten staan vanwege de loting veroorzaken conflicten. Het bestuur der visserijen is niet bij machte deze op te lossen door de voorheen gemaakte afspraken. Ook is men beducht voor veranderingen waarvan men verwacht dat ze conflicten zullen veroorzaken. De Bergse vissers proberen de Bergse traditie van gebruiksrecht weer in te voeren op Zeeuws gebied en zo is een nieuw conflict ontstaan, tussen de Bergse vissers onderling. De landelijke overheid wil een eerlijke loting tussen alle vissers voorstellen, maar ziet het probleem van de geërfde weren opdoemen. Zij vraagt de gemeente Bergen op Zoom of het mogelijk is nieuwe visserijen op te richten en of er buiten het gebied van de kaart van Hattinga nog weerwisserijen bestaan. Als bijlage wordt toegevoegd de befaamde kaart van Hattinga, een verzoek van Dirk Wakkee uit 1846 (over het weer op Thools gebied dat afgestaan moest worden), een verzoek van de erfgenamen van W. van Dort uit 1850 om als eigenaars van weer E erkend te worden⁸⁴ en diverse brieven van het bestuur der visserijen. Een brief van de Commissaris van de Koningin in Zeeland (met onbekende inhoud) besluit het totaal.

Visser P. Wakkee verwoordt, op verzoek van B en W de mening van de vissers over deze kwestie. Hij vermeldt dat hij niet officieel als vertegenwoordiger kan optreden, zoals vroeger. De vissers missen nog steeds hun gilde. Wakkee meldt het volgende. De Bergse vissers die hun weer op Zeeuws gebied kwijtraken klagen volgens hem ten onrechte. De voorwaarden voor verpachting zijn bekend. De concessie is een gunst, geen recht. Bovendien zorgt het bestuur voor vervangende gronden. Het is niet in het belang van de Bergse vissers de regeling te wijzigen. Hun recht is erkend in de regeling van 1825. Algemene verloting zou bovendien de ondergang van de weerwisserij betekenen. Hun argument is al oud: de reputatie van de ansjovis in binnen- en buitenland is te danken aan de speciale wijze van vangst en conservering in Bergen op Zoom. De desbetreffende vissers kunnen maar het beste naar Tholen verhuizen. Een langdurige concessie is zeer zeker nodig om de vaak tegenvallende vangsten op te vangen. B en W antwoorden de minister in de geest van de vissers. De commissaris van Zeeland adviseert alleen op reële gronden de regeling te herzien. Hij vindt dat er gezien de conflicten in het verleden behoedzaam omgesprongen dient te worden met de rechten van de weerwisserij. Hij ziet geen reden tot wijziging.⁸⁵ Op de vraag van de minister in zijn schrijven van 27 maart 1867 of oprichting van nieuwe visserijen mogelijk is roepen B en W de vissers op voor een vergadering op zaterdag 4 mei 1867 om 12.00 uur op het raadhuis. C. de Haas, J. Lafontijn (weer F), A.J. de Haas (met C. de Haas een der gebroeders van weer G) en W. van Dort zijn present. A. de Haas, P. Baaijen en A. van Dort (weer E) zijn afwezig.⁸⁶ Het is volgens de vissers niet mogelijk nieuwe visserijen op te richten. Op het markizaat zijn nog 6 oude weren in gebruik (er zijn 15 Bergse vissers, waarvan twee families die nog sinds 1825 hetzelfde weer pachten).⁸⁷ Hoe belangrijk de rechtenkwestie is voor

⁸⁴ Deze visserij, Eldernissen of Hildernisse genaamd, is terug te vinden op het verdronken land van het markizaat als weer E. W. van Dort pacht vanaf 1825 voor f 6,-. Dit bedrag wordt in 1830 verhoogd tot f 6,75, in 1834 tot f 7,72. Daarna wordt de prijs bepaald op f 6,75. De afbakening van een vleugel wordt in 1836 gewijzigd. A. van Dort neemt in 1849 de pacht voor de lopende tijd over (W. van Dort overlijdt in 1849). Weer E wordt verder gepacht door A. van Dort. Ene A. van Dort is erfgenaam maar deze heeft de erfenis verworpen. Een andere erfgenaam, ook A. van Dort geheten, is gehuwd met een visser. De motieven voor deze handelingen zijn onbekend.

⁸⁵ RA, inv. nr. 2943a. 1865.

⁸⁶ Er ontbreken veel gegevens. In de pachtregisters zijn maar drie weerwisserij terug te vinden.

⁸⁷ GA, inv. nr. 3029. 1866-1867.

de Bergse vissers bewijst een document in de verzameling van J. Drabbe. Hierin geeft Johan Heere van Berghen op ten Soem van Glymes toestemming aan de stad de visserijen te verpachten. Dit alles in negentiende-eeuws handschrift op achttiende-eeuws papier.⁸⁸ Blijkbaar is men bereid bewijzen te construeren... Voor zover mij bekend is het niet gebruikt om rechten te staven. Ook is men bereid tweespalt tussen Bergse vissers voor lief te nemen. Vreemd genoeg zijn er zoals reeds opgemerkt maar twee families die daadwerkelijk hun weer in de familie houden. Blijkbaar hebben de weerwisser het idee dat ze als groep recht hebben op het gebied. De kwestie is een eigen leven gaan leiden.

4.3 Reglementen en pachtvoorwaarden

Het algemene reglement uit 1825 blijft tot 1867 van kracht met de al vermelde toevoegingen. Omdat in 1865 de aloude discussie over eigendomsrechten weer aangezwengeld wordt volgt in 1867 een aanpassing aan het reglement (KB 21-10-1867). Het artikel dat de speciale voorwaarden met betrekking tot gebruiksrecht voor de verdrongen landen van Zuid-Beveland en van het markizaat regelt, vervalt nu. De rechten van de families Lafontijn en De Haas zijn geregeld of zij hebben hun rechten verspeeld, dat is niet duidelijk. De rechtenkwestie is uit de wereld, alleen de concessie kan nog overgedragen worden. Het bestuur formuleert voorzichtig: degenen die aanspraak kunnen maken op rechten door overname van een visserij, kunnen dit nog doen tot 1 januari 1878. Deze rechten vervallen bij beëindiging van de concessie. Bij overlijden komt de concessie wel in handen van de nabestaanden.⁸⁹ Een consent kost

f 5,-. De jaarlijkse retributie (belastingheffing op een overheidsdienst) wordt bepaald op bedragen tussen de f 3,- en f 9,- per weer. In KB 27-09-1871 wordt geregeld dat ook weduwen en minderjarige kinderen een visserij mogen beheren. Voorts mag alleen de visser de visserij betreden. In 1875 wordt een nieuw reglement opgesteld met deze voorwaarden (Bijlage H). De intrede van de weerwisserij op de vrije markt is een feit.

De verpachtingen worden door middel van een advertentie bekendgemaakt. De pachtprijs stelt men in het openbaar, onder andere in hotel "De Draak" op de Grote Markt in Bergen op Zoom, bij opbod vast. Alleen Nederlandse burgers kunnen deelnemen. Men heeft twee borgens nodig. Overdracht of splitsing van de percelen is niet toegestaan. Er zijn enkele registers van verpachtingen bewaard gebleven. Hieruit blijkt de opbrengst per weer per periode aanzienlijk te verschillen. Een concessie kan doorverkocht worden aan anderen tot het tijdstip van de volgende verloting met toestemming van het bestuur en vervalt dan op de oorspronkelijke datum. Hier wordt traditiegetrouw regelmatig gebruik van gemaakt, vanwege de wisselende vangsten.⁹⁰

Een notaris ziet toe op de rechtmatigheid van de gang van zaken en maakt een akte op. De voorwaarden voor de verpachting van alle weerwisserijen verschijnen in drukvorm. De pachtprijs dient in twee termijnen, per 1 juli en per 1 december, voldaan te worden. Men is verplicht te besteken. Het weer moet voor 1 mei klaar zijn en voor 15 november opgeruimd. De uiteinden van de vleugels wordt bepaald, de plaats van het fuikgat kan naar eigen inzicht bepaald worden.

De verpachtingen vinden voor de volgende perioden plaats: van 1852 tot 1862, van 1856 tot 1866, van 1862 tot 1872 met de onderbreking 1866 tot 1868. De volgende verpachting geldt voor de periodes 1868-1878 en 1872-1875. De pacht wordt met ingang van januari 1877 vastgesteld op f 7200,- voor alle weren samen. Dit bedrag blijft hetzelfde tot 1 januari 1892. De pachtperiode

⁸⁸ RA, inv. nr. 2943a. Een archivaris van het rijksarchief heeft de ouderdom van het document geschat.

⁸⁹ Pompe, *Reglement*, 22-24.

⁹⁰ RA, inv. nr. 423. 1844.

loopt van 1878 tot 1888 met het recht op verlenging tot 1914. In 1892 wordt dat recht 25 jaar, tot 1916 met het recht om na drie jaar op te zeggen met een half jaar opzegtermijn vanwege de wisselvalligheid van het bedrijf. Hier wordt regelmatig gebruik van gemaakt. Ook in speciale omstandigheden kan het bestuur maatregelen met betrekking tot de pacht treffen, bijvoorbeeld vermindering van het bedrag. Tabel 4.1 geeft een overzicht van de opbrengst aan ansjovis en de verschuldigde pacht van alle weervisserijen in de Oosterschelde.

Tabel 4.1 Opbrengst aan ansjovis en pacht van de weervisserijen in de Oosterschelde, in guldens, 1877-1910.

Jaar	Opbrengst Ansjovis	Pacht
1877	f 20.000	f 7.200 ⁹¹
1878	f 78.300	f 7.200
1879	f 12.000	f 7.200
1880	f 8.100	f 7.200
1881	f 88.200	f 7.200
1882	f 23.250	f 7.200
1883	f 17.183	f 7.200
1884	f 9.460	f 7.200
1885	f 42.770	f 7.200
1886	f 10.579	f 7.200
1887	f 45.563	f 7.200
1888	f 53.400	f 7.200
1889	f 4.940	f 7.200
1890	f 38.018	f 7.200
1891	f 13.616	f 7.200
1892	f 8.188	f 20.105
1893	f 16.875	f 19.675
1894	f 12.780	f 19.675
1895	f 18.150	f 10.083
1896	f 3.240	f 10.083
1897	f 7.500	f 10.083
1898	f 24.000	f 7.561
1899	f 5.950	f 7.561
1900	f 12.750	f 7.561
1901	f 9.440	f 5.806
1902	f 3.920	f 5.806
1903	f 620	f 3.179
1904	f 3.000	f 4.500
1905	f 2.000	f 6.445
1906	f 54.000	f 6.445
1907	f 2.300	f 4.704 ⁹²

⁹¹ Het is niet bekend hoe dit bedrag tot stand gekomen is.

⁹² De pachtprijs per weer varieert dit jaar in uitersten: van f 1,-- tot f 950,-- (RA, inv. nr. 804-809, pachtssommen).

1908	f 750	f 2.813
1909	f 6.840	f 1.779
1910	f 1.250	f 109

Bron: RA, jaarverslagen van het bestuur der visscherijen wat betreft de opbrengst. RA, inv.nr. 804-809, pachtsommen wat betreft de pacht. De pachtsommen zijn vergeleken met die in inv.nr. 844. De jaarverslagen van de kamer van koophandel bevatten onvolledigen afwijkend cijfermateriaal, de jaarverslagen van het bestuur der visserijen ook. Een compleet overzicht van pachtsommen en eventuele verminderingen/aanpassingen is derhalve niet beschikbaar. De vissers verkopen een (waarschijnlijk) klein gedeelte van de ansjovis zelf. Hierover zijn geen gegevens beschikbaar. De opbrengst in bovenstaande tabel is de officiële opbrengst.

Pachtprijzen worden regelmatig, in totaal 17 maal in termijnen betaald en slechts tweemaal kwijtgescholden, wat op betalingsproblemen duidt. Vijfmaal wordt de pacht op rekening gezet.⁹³ In 1894 wordt vanwege de hoge pachtprijzen de pacht opgezegd. De pacht wordt uiteindelijk vastgesteld op f 8.513 in 1894. In 1902 vermindert het bestuur vanwege de slechte vangst de pacht tot f 3.065,--. De weerwisseren zeggen de pacht desondanks op. In 1903 wordt de pacht uiteindelijk f 342,--. Het Bestuur der Visserijen constateert in haar jaarverslag over 1902 dat de pacht nog steeds te hoog is in verhouding tot de opbrengst. Zes vissers dienen dat jaar een verzoek in om in termijnen te mogen betalen. Bij herverpachting van de opgezegde percelen zijn de prijzen meer in overeenstemming met de opbrengsten. Zo worden in 1897 13 visserijen verpacht vanaf 1 januari 1898 tot 1 januari 1901 voor f 4.708. De te betalen pacht in 1897 bedroeg f 7.230. f 10.083 zou de pacht moeten bedragen volgens de oorspronkelijke afspraak. Als reden hiervoor geeft het bestuur de slechte ansjovisvangsten op. Men reageert langzaam, de opbrengst in 1896 is bijvoorbeeld beduidend slechter dan in 1897. Uit 1896 zijn evenwel geen maatregelen bekend. Verder dan constateren komt men vaak niet. De weerwisseren betalen de pachtsommen uit hun nevenberoepen en sluiten leningen af in de hoop op betere tijden.

4.4 Veranderingen moderniseringstendenzen

Visserijwetgeving

In de visserij in het algemeen doen zich grote veranderingen voor in de periode 1855 - 1897 zij het in een langzaam tempo. In de zeevisserij blijven materiaalgebruik, arbeidsdeling, samenstelling van de bemanning en verwerkingsprocedé van de gevangen vis hetzelfde als in de eeuwen daarvoor. In de kustvisserij, op de Zuiderzee en op de Zuidhollandse en Zeeuwse stromen vindt vanuit algemene vangsten in deze jaren specialisatie plaats door het vissen op bepaalde vissoorten zoals de ansjovis. Speciaal de ansjovisvangst op de Zuiderzee en op de Zeeuwse stromen is in het algemeen een belangrijke steun voor de instandhouding van delen van de visserij geweest, zij het dan een wisselvallige steun. Dit luxe schaarse product is zeer gewild. In 1857 wordt een nieuwe visserijwet van kracht waarin de voorheen bestaande bepalingen ter bescherming van bepaalde soorten visserij vervallen. Met de liberalisering van de visserij is een begin gemaakt. Verandering is niet bewerkstelligd door deze wet, maar wel door de ontwikkeling van nieuw viswants en als gevolg hiervan van nieuwe scheepstypen. Deze technische vernieuwingen worden laat en beperkt ingevoerd. De

⁹³ RA, inv. nr. 804/809, pachtsommen. 1892-1914.

export groeit door de bevolkingstoename in het Ruhrgebied. Vooral de visserij op de Noordzee ontwikkelt zich door bovenstaande ontwikkelingen, de visserij op de Zuiderzee stagneert in 1880/1890. De Zuiderzeevissers kunnen bovendien door de ontwikkeling van de visserij op de Noordzee met betrekking tot boten en materialen de concurrentie niet aan en worden gedwongen zich tot de Zuiderzee te beperken. Zij varen met kleine boten die alleen geschikt zijn voor visserij in ondiep water. Wat voor hen overblijft is kustvisserij. Men is dan ook afhankelijk van de vis die seizoensgebonden zich aan de kust ophoudt. Ook dient de vis vers aangevoerd te worden.⁹⁴ Er is ook in het buitenland een onderscheid te maken tussen de verschillende soorten visserij. In York bijvoorbeeld vindt in de tweede helft van de negentiende eeuw expansie plaats in de zeevisserij. In de eerste plaats vanwege groei van de binnenlandse vraag. Verbetering van de infrastructuur en de ontwikkeling van nieuwe scheepstypen leiden bovendien tot snelle aan- en afvoer. De techniek van vangst- en conserveringsmethoden wordt als gevolg hiervan verbeterd.⁹⁵ In Schotland leidt toegenomen vraag tot bewuste zalmkweek.⁹⁶

In Nederland heeft de visserijwet van 1908 geen gevolgen voor de situatie op de Oosterschelde. Het bestuur kan haar eigen beleid blijven bepalen. Wel wordt het onderscheid tussen zee-, kust- en binnenvisserij nu voor het eerst gedefinieerd. De Zuid-Hollandse en Zeeuwse stromen vallen onder de kustvisserij. Bij algemene maatregel van bestuur kunnen voor de visserij in de Zuid-Hollandse en Zeeuwse stromen nog steeds (sinds 1857) afwijkende bepalingen worden gesteld.⁹⁷

Visserijbeheersing

In de negentiende eeuw zijn er theorieën ontwikkeld om de visserij beheersbaar te maken. Er is een teruggang te bespeuren in de vangst van vnl. trekvis. Dit heeft een aantal oorzaken zoals kanalisatie, waterverontreiniging, verbetering van afwatering. Door inpolderingen verdwijnt viswater, wat vooral gevolgen heeft voor de binnenvisserij. Gepoogd wordt de visserij te ontwikkelen door middel van twee opties, namelijk:

1. De visstand beter beheren door middel van een goed functionerend systeem van verpachtingen.
2. Aanpassing van de visserij aan de marktsituatie door een aantal maatregelen: het sparen van jonge vis door eisen te stellen aan bijvoorbeeld netten of vangstperioden, kunstmatige visteelt en door het maken van specifieke keuzen voor soorten vis in de klassieke kweekvijvers.⁹⁸ Het bestuur der visserijen op de Schelde en de Zeeuwse stromen tracht door middel van pacht greep te krijgen op de visserij. Vooral de ontwikkeling van de oestervisserij neemt een hoge vlucht. Ook worden mosselen gekweekt.⁹⁹ De Oosterschelde is verdeeld in oesterpercelen en de weren staan daar kriskras doorheen (Bijlage I). Het blijkt moeilijk de al bestaande weerwisserij in te passen in de regelgeving. In de jaarverslagen van het bestuur der visserijen vermeldt men regelmatig de vernietiging van jonge vis in de weren en de verkoop van omvisch als mest (wanneer er geen prijs voor gemaakt kon worden). Beide zaken worden als uiterst verwerpelijk beschouwd. De weerwisseren menen dat de ansjovis

⁹⁴ Boelmans Kranenburg, H.A.H., *Visserij*. In: Maritieme geschiedenis van Nederland; onder red. van G. Asaert, Ph. M. Bosscher en J. R. Bruijn. (Bussum 1976) 272 - 302.

⁹⁵ Robinson, R., *a History of the Yorkshire coast fishing industry* (Hull 1987) 22.

⁹⁶ Schans, J.W. van der. *Governing marine salmon farming in Scotland*. (Rotterdam 1993).

⁹⁷ *Visserijwet, De, en haar uitvoeringsvoorschriften*. ('s-Gravenhage 1912), 13-14.

⁹⁸ Van Drimmelen, *Schets*, 20-60.

⁹⁹ De oester- en mosselteelt wordt gezien als een stapje "hoger" dan vissen. Men spreekt van boeren op het water. De visser wordt vergeleken met de jager. (Bron: Wolff, W.J. *Oosterschelde: het leven in en om het water*. (Alphen aan den Rijn 1979) 144.

afgeschrikt wordt door de mossel- en oestertelers.¹⁰⁰ De plaats van de weren is sinds 1825 bepaald door het bestuur der visserijen, wat veel conflicten oplost. Maar weer vissers die vis opdrijven hinderen de oestertelers, wat nieuwe conflicten oproept. In de loop der jaren worden steeds meer beperkingen ingebouwd ter bescherming van de oesterteelt. Alleen de weer visser mag bijvoorbeeld de weer visserij betreden. Hij mag alleen langs de vleuken lopen en niet dwars door het weer. Enkele weer visserijen, I, J, K en L hinderen de oesterteelt zodanig dat de visserijen J, K en L rond 1890 gepacht worden door oesterkwekers Overman en Wagtho uit Tholen, en door de Tholense Oestercultuur. Zij steken alleen omdat dit verplicht is (deze visserijen vervallen enkele jaren later dan ook). De beste weer visserijen liggen tegen de Brabantse Wal aan, waar geen oesters geteeld worden, maar de gebruikers van de Oosterschelde hinderen elkaar, hoewel over conflicten met mosseltelers niets bekend is.

De wisselende vangsten hebben in 1880 geleid tot een onderzoek van hoofdopziener Bottemanne van het bestuur der visserijen naar de mogelijkheden van kunstmatige teelt van ansjovis. De eerste poging tot kunstmatige bevruchting mislukte omdat men geen homrijpe vis kon vangen. In 1888 lukt dit wel, ook de bevruchting, maar de visjes lukt het niet om uit de eischaal te komen. In 1889 wordt de poging herhaald, weer zonder resultaat. In 1890 blijven de gekweekte visjes 1 dag leven in water van een hogere temperatuur dan bij de voorgaande proeven.¹⁰¹ Daarna wordt de ansjovis als niet kunstmatig te telen beschouwd.¹⁰²

Voeg bij de pogingen, die op niets uitlopen, om ansjovis kunstmatig te telen de wisselende vangsten door alle onzekere factoren: de wispelturige ansjovis, stromingen, stormen en de conclusie is duidelijk. De beheersbaarheid van ansjovisvangst blijkt minimaal. Een mogelijk verband van waterverontreiniging door beetwortelsuikerfabrieken zoals in andere gebieden is in Bergen op Zoom wat betreft de ansjovis nooit gelegd.¹⁰³ De weer visserij blijft kleinschalig. Zij is moeilijk te reguleren door ecologische factoren en door de traditionele manier van werken van de vissers. Zij is ook niet uit te breiden en daarom van geringer belang voor het bestuur der visserijen dan mossel- en oesterteelt.

Het feit dat ansjovis niet kunstmatig te telen is, de wisselende vangsten en de ontwikkelingen rond de afsluiting van de Oosterschelde hebben geleid tot beëindiging van biologisch onderzoek naar ansjovis. Eén van de nu nog actieve weer vissers onderzoekt zelf het gedrag van de vis. Ook heeft hij deelgenomen aan een Pools onderzoek.¹⁰⁴

Infrastructuur

Ook de grote waterstaatwerken, zowel wegen en spoorwegen te land als kanalen vormden in het algemeen een stimulans voor de ontwikkeling van de visserij. De aandacht voor verbetering van de infrastructuur in de periode 1855 – 1897 heeft gevolgen voor Bergen op Zoom.

De aanleg van een van de grote waterstaatswerken, de Kreekrakdam (de spoorverbinding met Zeeland), was van nationaal belang maar het gemeentebestuur van Bergen op Zoom had nogal

¹⁰⁰ RA, jaarverslagen van het bestuur der visscherijen 1905.

¹⁰¹ RA, jaarverslagen van het bestuur der visscherijen.

¹⁰² Mulier, W. *Vischkwekerijen instandhouding van den visstand*. (Haarlem 1900) 411.

¹⁰³ Van Drimmelen, *Schets*, 78

¹⁰⁴ Gesprek weer visser P. Landa. Dhr. Landa houdt zich vnl. bezig met de mosselkweek. Hij bezit ook een vishandel.

wat bedenkingen, getuige de brieven aan Gedeputeerde Staten, de Staten Generaal, de minister van Binnenlandse Zaken en de koning die bewaard zijn gebleven in het gemeentearchief. De landelijke overheid wil de Oosterschelde afdammen en 14.000 bunder land indijken. In Bergen op Zoom is men bang voor vernietiging van de haven en van de scheepvaart, wat ook vernietiging van de handel zal betekenen. Voorts zou het de ondergang van de visserijen op de Schelde betekenen, "welk een groot deel onzer ingezetenen nog als tak van nijverheid is overgebleven". Zowel verzanding als veranderingen in de stromingen kunnen funest zijn voor de weerwisserij. Bovendien wordt een aantal uitwateringen gestremd.

In de brief aan de koning van 9 februari 1854 worden nog meer argumenten aangevoerd: de gemeente Bergen op Zoom is niet gehoord terwijl het vaarwater zich binnen de lijnen van de concessie tot afdamming van de Oosterschelde en indijking van 14.000 bunder land bevindt. Men geeft de afwatering van de Zoom en van de laaggelegen gebieden als probleem aan. Het provinciaal nut van de haven wordt naar voren gebracht, zeker in het licht van de spoorwegverbindingen met het binnenland. Het rijksbelang behelst diverse zaken. Met België is afgesproken dat de afwatering van een aantal gebieden via de Zoom loopt. Ten tweede wordt het zicht van de vesting schade toegebracht, want deze komt meer landinwaarts te liggen. Ook wordt de aandacht op het probleem van een eventueel overstromingsgevaar gevestigd.

Het gemeentebestuur verzoekt om een duurzame, vrije en onbelemmerde vaart vanaf de haven tot aan de sluis bij Wemeldingen.¹⁰⁵ Dit verzoek wordt deels ingewilligd. Alleen de diepte van de vaargeul wordt aangepast. Het rijk houdt onvoldoende rekening met de functie van de haven. Het doorgaand verkeer zal zich meer moeite moeten getroosten om de haven te bereiken en doet dat niet, zoals het gemeentebestuur al vreesde. Slootmans toont de neergang van de haven aan met behulp van de opbrengst van de havengelden, die van f 1.150,- in 1855 verminderen tot f 876,- in 1856. In de daarop volgende jaren verminderen ze nog meer tot f 658,- in 1857, f 627,- in 1858, f 647,- in 1859 en f 615,- in 1860.¹⁰⁶ Voor de weerwisserij op de Oosterschelde heeft de aanleg van de Kreekrakdam geen gevolgen. Ook de andere bezwaren, op de terugval van de haven na, blijken niet gegrond. Het bestuur der visserijen heeft wel verwacht het aantal weerwisserijen in de Westerschelde te kunnen uitbreiden.¹⁰⁷ Het tegendeel blijkt het geval te zijn door de aanleg van de Kreekrakdam. Die luidt zelfs het einde in van de ansjovisvangst in de Westerschelde, die gestaadig terugloopt. De vangst is van oudsher slechts een fractie van de vangst op de Oosterschelde (in 1878 is de vangst 104 ton op de Westerschelde tegen 870 ton op de Oosterschelde; in 1900 is dit 100 stuks (!) op de Westerschelde tegen 85 ton op de Oosterschelde). In 1904 valt het doek. De laatste weerwisser op de Westerschelde houdt de traditie zolang mogelijk in ere totdat hij om gezondheidsredenen moet stoppen. Er wordt voortaan met boten gevist.¹⁰⁸

Innovatie in de weerwisserij

Van Dixhoom, "aannemer fouragien", weet in 1890 als buitenstaander naar verluidt een hoge prijs te bedingen in de onderhandelingen met de makelaars in ansjovis, dit ondanks de grote vangst in de Zuiderzee. De weerwisser ontvingen f 20,- per anker. De hoogste prijs die de makelaars betalen voor nieuwe ansjovis is in 1890 f 30,-, de laagste f 16,-. De gemiddelde prijs voor nieuwe en

¹⁰⁵ GA inv. nr. 1673. 1848-1854.

¹⁰⁶ Slootmans, K., "Bergen op Zoom; haven aan de Schelde". *Noord-Brabant* 8 (1964) 183.

¹⁰⁷ Pompe, *Reglement*, 21.

¹⁰⁸ RA, jaarverslagen van het bestuur der visscherijen.

overjarige vis bedraagt f 32,--.¹⁰⁹ De prijs van f 20,-- voor de kwalitatief betere Bergse ansjovis lijkt mij niet zo bijzonder, maar het bestuur meldt dit niet voor niets en nadere gegevens ontbreken. Van Dixhoom ziet wel wat in de ansjovisvangst, schrijft in voor drie weren en drijft tijdens de verpachting van de weervisserijen de totale prijs voor alle weren op tot f 20.105,-- in 1892 en f 19.675,-- in 1893 en 1894. Van Dixhoorn zelf is voor weer B, C en D samen f 6.175,-- pacht verschuldigd per jaar. De pachttermijn bedraagt in principe 25 jaar, maar kan om de drie jaar opgezegd worden en in speciale omstandigheden. In 1892 wordt hier gebruik van gemaakt. Er vindt een nieuwe verpachting plaats. In 1894 zeggen 16 van de 23 vissers uit wanhoop weer op vanwege het opdrijven van de prijzen door Van Dixhoorn. In 1895 tot en met 1897 bedraagt de pacht f 10.083,--. Van Dixhoorn krijgt in 1893 uitstel van pachtbetaling tegen 4% rente en moet per 1895 opgeven, maar de prijs blijft hoog tot in 1898 het niveau van 1891 weer bereikt wordt, f 7.561,--. In 1910 bedraagt de pacht nog f 110,--. Het bestuur der visserijen verzucht dat de situatie weer gewoon is.

Maar deze situatie is aanleiding voor secretaris van het bestuur en tevens bestuurslid voor Bergen op Zoom, Dr. L. de Leeuw¹¹⁰ te proberen de vissers te beschermen door de aanbeveling van enkele zakelijke maatregelen. Hij tracht via diverse kanalen aan te geven dat de weer vissers hun manier van werken moeten wijzigen om te overleven.

A. Wat het beleid van het bestuur der visserijen en van de overheid betreft:

1. De kamer van koophandel stuurt ondernemers elk jaar een formulier waarop men de gang van zaken in de branche en de toekomstverwachting kan aantekenen.¹¹¹ In 1893 zegt L. de Leeuw dat de vissers moeten stoppen met het opdrijven van de pacht prijzen. Ze doen dit volgens hem uit wanhoop en uit traditie, maar vernietigen zo de hele visserij. L. de Leeuw schrijft in 1893 een artikel in NRC, (bijlage B) waarin hij de situatie van de Bergse vissers aankaart. De opbrengst is niet voldoende om de pacht op te brengen. Bovendien is de verhouding met de Zuiderzeevissers onjuist, want deze betalen geen pacht. Een en ander is het gevolg van de aparte positie van het bestuur der visserijen binnen de visserijwetgeving. Hij roept op tot wijziging van de pachttermijn in twee jaar.

2. L. de Leeuw tracht in 1894 de verplichting tot het bestekken af te schaffen. Dit vanuit het liberale idee van het zoveel mogelijk zelfstandig opereren van bedrijfstukken. De Leeuw wil ook de duur van de concessie terugbrengen naar twee jaar. De overige bestuursleden nemen dit idee niet over. Zij zijn bang voor conflicten. De pachters zijn sowieso niet blij met tussentijdse wijzigingen en kunnen dan in opstand komen wanneer er wijzigingen optreden in de stroomversnellingen. De stroming in de Oosterschelde wijzigt namelijk wanneer 1 weer in een rij wegvault.¹¹²

B. Wat de vissers zelf betreft:

Hij adviseert een ansjovispakkerij op te zetten, met uniforme behandeling met betrekking tot

¹⁰⁹ Verslag omtrent den staat der Nederlandsche zeevisscherijen. 1890

¹¹⁰ Dr. Ferdinand Leo de Leeuw is doctor in de staathuishoudkunde. Hij is bestuurslid/secretaris van het bestuur der visscherijen op de Schelde en de Zeeuwse stromen en van de coöperatieve winkelvereniging "Eigen Hulp". Ook is hij mede-oprichter van de tuinbouwonderneming "Het Marquisaat". In 1891 verhuist hij naar Bergen op Zoom. In 1912 wordt hij officier in de orde van Oranje Nassau. Bron: GA, notariële akten. en RA, jaarverslagen van het bestuur der visscherijen.

¹¹¹ Er zijn 20 formulieren. L. de Leeuw vult het formulier in voor de ansjovisvisserij.

¹¹² RA, inv. nr. 959. 1894. Een der hedendaagse vissers, P. Landa noemt dit argument onzin (gesprek weer vissers).

zouting, verpakking, depot en verkoop, zoals die bij de Zuiderzee bestaan.¹¹³ Er is in de archieven sprake van een firma, ansjovismaatschappij De Schelde, maar gegevens hierover ontbreken. De vissers hebben het advies niet opgevolgd. Hij noemt het een negatieve ontwikkeling dat zonen van vissers geen ander vak leren. De Leeuw adviseert de vissers om hun zonen voor een ander bedrijf op te leiden.¹¹⁴ De vissers blijven bij hun traditie.¹¹⁵

Zowel het bestuur der visserijen als de vissers zelf hebben weinig oog voor het toekomstperspectief van De Leeuw. De vissers kunnen slechts moeizaam afwijken van hun traditie, wat ook blijkt uit het afwijzen van een voorstel om met netten te gaan vissen. Wellicht was bij aanneming ook de pacht afgeschaft... Zij hebben wel wat geleerd van Van Dixhoom, zoals in hoofdstuk 7 zal blijken. Het bestuur der visserijen heeft andere prioriteiten. De ansjovisvangst is niet te beïnvloeden, het aantal weren is niet uit te breiden en de weervissers werken volledig vanuit hun traditie. Zij ziet de kwetsbare positie van de weervissers en tracht de vissers te beschermen. Het lijkt erop dat in het bestuur der visserijen met betrekking tot de weervisserij de methodenstrijd binnen de staathuishoudkunde tussen oud-liberalen en sociaal-liberalen aan de orde is geweest. Deze strijd ging over het principe van staatsingrijpen in economische processen. De Leeuw, doctor in de staathuishoudkunde, wil verder gaan in liberalisering dan de andere bestuursleden. De liberalisering kan volgens hem ingevoerd worden samen met het economisch gezond maken van de bedrijfstak door bovengenoemde maatregelen en door gelijkenschakeling van de voorwaarden met die van de Zuiderzee, speciaal wat de pacht betreft. De overige bestuursleden grijpen in met beschermende maatregelen.

Conclusie

De conflicten verleggen zich naar problemen over gebruiksrecht van de weervisserijen op Zeeuws gebied. Door de voortgaande regulering komen weinig problemen meer voor over plaatsing van weren en dergelijke. Het recht van de Bergse vissers is officieel geregeld, maar niet in de praktijk. De weervissers claimen het gebruiksrecht als groep, terwijl in het reglement van 1825 een familierecht geregeld is. Het bestuur der visserijen tracht de tegengestelde belangen tussen vissers, weervissers en oester-en mosseltelers zo goed mogelijk te behartigen en neemt hier de tijd voor. De kwetsbare positie van de weervissers wordt steeds duidelijker in een tijd waarin getracht wordt de resultaten van de visserij te beheersen. Teelt van ansjovis blijkt niet mogelijk, de vangsten blijven onvoorspelbaar. Uitbreiding van het aantal weervisserijen op de Westerschelde blijkt door de aanleg van de Kreekrakdam niet mogelijk. Het beroep op het traditionele gebruiksrecht van enkele weervisserijen maakt het ministerie van Financiën opmerkzaam op de weervisserij. Wat door dit ministerie vertaald wordt als een mogelijke uitbreiding van inkomsten. Het gevolg hiervan is een verkorting van de pachttermijn. Het openstellen van de inschrijving op de weervisserijen heeft speculatie tot gevolg. Dit is een dieptepunt voor de bedrijfstak en maakt de positie van de weervissers nog kwetsbaarder. L. de Leeuw tracht de bedrijfstak te moderniseren en volledige liberalisering in te voeren. De andere bestuursleden en de vissers nemen zijn ideeën niet over. De bestuursleden vanuit berusting in de marginale positie van de weervissers en angst voor conflicten, de weervissers zelf vanuit hun traditionele manier van werken en vanuit hun individualistische mentaliteit. Het patroon van conflicten en belangentegenstellingen tussen gebruikers van de

¹¹³ GA, jaarverslag kamer van koophandel 1894

¹¹⁴ GA, archief van de kamer van koophandel.

¹¹⁵ De zoon en schoonzoon van C. van Dort hebben onlangs de visserij overgenomen, want het is een "vrij bedrijf". De familie bezit ook een vishandel (gesprek weervisser C. van Dort).

Oosterschelde blijkt tijdgebonden. Uiteindelijk is het patroon instabiel. De weervisserij is te wisselvallig en blijft daardoor te marginaal.

Hoofdstuk 5 HET BEROEP WEERVISSER

Het beroep weervisser wordt gedefinieerd in de natuurkennis over de ansjovis en in de specifieke eigenheid van de vangstmethode met behulp van weren, zijnde algemene kenmerken van vissers. Vervolgens wordt het beroep gerelateerd aan de specifieke kenmerken van het beroep riviervisser, zoals opgesteld door Van Doorn.

5.1 Ansjovis

Grzimek omschrijft de ansjovis, de *engraulis encrasicolus*, als volgt: "totale lengte tot 20 cm, meestal 12 - 16 cm; behalve de uitstekende bovenkaak een zeer grote mondspleet; buikvinnen liggen voor de rugvin. In kleur gelijkend op de haring, met zilverkleurige lengtestrepen. In open water levende schoolvis... 5 ondersoorten zijn bekend, die in een aantal kenmerken en vooral in grootte verschillen... Het aantal eieren schommelt tussen 13.000 en 20.000. Na een jaar zijn de vissen 9 à 10 cm lang en paaien voor het eerst in de volgende zomer bij een lengte van 12 à 13 cm...Ansjovissen voeden zich met klein zoöplankton".¹¹⁶

De geschiedenis van de ansjovisvisserij begint met een ramp, die van 1530. In de jaren 50 van de twintigste eeuw bestaat de vrees dat deze ook zal eindigen met een ecologische ramp, de Deltawerken. Men verwacht dat de ansjovis na afsluiting van de zeegaten wegblijft. 30% van de jaarlijkse vangst in Nederland wordt rond 1950 in de Oosterschelde gevangen. Dit percentage wisselt door de wisselende vangsten in beide gebieden. Zo was het 1% in 1913. Er is geen verband met het afsluiten van de Zuiderzee, aangezien het in de Oosterschelde en in de Zuiderzee ansjovis van verschillende stam betreft. De verwachting bestaat dat door de afsluiting van de Oosterschelde de weervisserij, bestaande uit 18 weren die een karig bestaan opleveren, verloren zal gaan. De totale beroepsbevolking binnen de visserij in dit gebied bedraagt 2100 personen ten tijde van de voorbereidingen voor de Deltawerken.¹¹⁷ In 1983 verschijnt in het kader van de voltooiing van de Deltawerken met de stormvloedkeringen de compartimenteringwerken in de Oosterschelde een literatuuronderzoek naar de biologie van de ansjovis.¹¹⁸ De volgende gegevens zijn aan dit rapport ontleend.

De Oosterschelde is vermoedelijk sinds 1530 paaiplaats voor de ansjovis. Een samenspel van het getijdenverschil van 3 tot 4 meter en de sterke stromingen zorgen voor de voorwaarden. Deze voorwaarden bestaan uit een gelijkblijvend zoutgehalte en eenzelfde temperatuur in het water. Ook de geringe diepte in de kom speelt een rol. Omdat het water langzaam ververst wordt kan het in ondiep water snel opwarmen bij hoge temperaturen. Dit laatste gegeven is ook van toepassing op de Zuiderzee, een andere paaiplaats van ansjovis. De vangsten in de Oosterschelde en in de Zuiderzee vertonen geen gelijk beeld maar zijn beide sterk wisselend per jaar. Korringa veronderstelt dan ook dat het gaat om verschillende stammen van dezelfde soort ansjovis die naar het eigen broedgebied terugkeren.¹¹⁹ De veronderstelling dat er een direct verband bestaat tussen de watertemperatuur en de vangst, wordt door onderzoeker Redeke in 1914 weerlegd. Er bestaat hoogstens een indirect verband, daar de vangst voor 80% bestaat uit eenjarige dieren. Er bestaat een direct verband tussen de watertemperatuur en de voortplanting. Dus een warme zomer belooft een goede vangst in het

¹¹⁶ Grzimek, B., *Het leven der dieren* (Utrecht 1971) 220-224.

¹¹⁷ Mesu, F.E. *Belangen van landbouw en visserij bij afsluiting van de zeegaten in zuidwestelijk Nederland*. (Den Haag 1954) 33 - 55.

¹¹⁸ Meijer, A.J.M., *Aspecten van de visserij op ansjovis in Nederland* (Culemborg 1983).

¹¹⁹ Korringa, 'Weervisserij', *Zeeuws tijdschrift*, 111.

komende jaar. Meijer bevestigt deze gegevens in een eigen onderzoek naar de resultaten van één weerwisserij. Merkwaardig genoeg worden vanaf 1883 de temperatuur van het water en de vangst genoteerd en in grafiek toegevoegd aan de jaarverslagen van het bestuur der visserijen. Bootsman M.A. de Ruiter heeft het verband tussen de vangst en de watertemperatuur van het vorige jaar aangetoond, zo staat in 1888 vermeld. Dit onderzoek is waarschijnlijk naar buiten toe niet verder bekend gemaakt.¹²⁰ Redeke komt op grond van het feit dat de vangst voor 4/5 bestaat uit eenjarige dieren tot een eigen onderzoek in de Zuiderzee. Hij komt tot dezelfde conclusie.¹²¹ Eventuele invloed van de temperatuur van de Noordzee op de vangst in de Oosterschelde is onvoldoende onderzocht. Sommigen veronderstellen dat de ansjovis bij een voldoende hoge temperatuur in de Noordzee blijft. De mogelijkheid van overbevissing als oorzaak van slechte vangsten is eveneens onvoldoende onderzocht. Wel onderzocht zijn de eventuele correlaties met het zoutgehalte van het water en met veranderingen in de stromingen. Eveneens onderzocht is of het voedsel van de larven beïnvloed kan worden door veranderingen in het zoutgehalte. Er blijkt geen verband tussen vangst en zoutgehalte. Er zijn te weinig gegevens voorhanden om de andere twee vragen te beantwoorden. De invloed van het zuurstofgehalte van het water, de hoeveelheid voedsel en de stromingen lijken wel relevant voor de ontwikkeling van eieren en larven. Latere onderzoeken nemen dit ook als uitgangspunt. Een watertemperatuur van 18 graden of hoger is noodzakelijk voor de overleving van eieren en larven. De vis groeit snel in vergelijking met andere soorten. Een hogere watertemperatuur stimuleert de groei. Ook het verschil in vangst van volwassen (mei - begin augustus) en jonge dieren (tweede helft augustus - eind september) wordt toegeschreven aan temperatuurverschillen. De in- en uittrek van de vis vindt plaats bij de temperatuurwisseling in april en oktober. Niet alleen de ansjovis zelf is oorzaak van wisselende vangsten. Zeehonden vormen serieuze concurrenten van de vissers. Door het subsidiëren van de vangst van zeehonden vermindert het aantal aanzienlijk.¹²²

5.2 Vismethode

Rond 1600 vist men nog “gewoon” met netten. Er is ook sprake van andere, nu nog gebruikte vismethoden zoals staand want (vaste netten aan palen in de bodem bevestigd) en drijfwant (een net dat door een schip meegesleept wordt). In 1673 staan voor het eerst weren vermeld in een aan het vissersgilde verleende keur door het stadsbestuur.¹²³ De weren worden oorspronkelijk waarden of vloei-waarden genoemd. De weerwisserij is uniek. Er zijn wel enkele methoden die verwant zijn. De van 1400 tot 1800 gebruikte zalmsteken op het Bergsche Veld (nu de Biesbosch) doen aan weren denken.¹²⁴ Ook de botweren langs de Atlantische kust en de diermats in Sumatra zijn vergelijkbaar. Grosfeld oppert dat schippers de methode meegebracht hebben van hun reizen.¹²⁵ De precieze herkomst blijft onbekend. Een technische aanpassing van de zalmsteken aan de eisen van de Oosterschelde met haar sterke stromingen lijkt mij het meest waarschijnlijk, te meer daar reeds in de zestiende eeuw zalm uit Geertruidenberg via de markten van Bergen op Zoom naar Antwerpen

¹²⁰ RA, jaarverslagen van het bestuur der visscherijen 1883 – 1888.

¹²¹ Meijer vermeldt de andere onderzoeken niet.

¹²² RA, jaarverslagen van het bestuur der visscherijen 1878-1905; GA, jaarverslagen van de gemeente; GA, jaarverslag van de kamer van koophandel 1899.

¹²³ Grosfeld, 'Initiatief', 42.

¹²⁴ Korringa, 'Weerwisserij', *Zeeuws tijdschrift*, 105.

¹²⁵ Grosfeld, *Weerwisserij*, 38.

uitgevoerd wordt ¹²⁶ (Bijlage J en K). De zalmsteken op het Bergse Veld zijn al in de vijftiende eeuw in gebruik. De grootste zalmsteek was wel 5 km lang. De grootte maakte deze steken uniek. Evenals de weren werden ze jarenlang op dezelfde plaats opgezet. De zalmsteken verdwijnen aan het einde van de negentiende eeuw.¹²⁷

De weren bestaan uit houten staken van zo'n 5 meter lang, het "weerhout", die in een V-vorm van vaak meer dan een kilometer lang in de bodem van de Oosterschelde gestoken worden. De armen van het weer worden vleuken genoemd. De staken worden naar het diepere gedeelte van het water toe, waar het fuikgat geplaatst wordt, dichter bij elkaar gezet. De ruimte tussen de staken vult men op met kleinere takken. vlak bij de fuik worden staken dwars geplaatst als een soort weerhaak om de vis te beletten terug te zwemmen, de stuit. Het fuikgat wordt dichtgemaakt met een soort luik. De vis zoekt bij hoog water de ondiepe, warme gedeeltes van het water op en komt in het weer terecht. Opgemerkt moet worden dat het getijdenverschil 3 tot 4 meter kan bedragen. Bij eb wil de ansjovis terugzwemmen naar dieper water, maar het weerhout belet dat. De visser zet bij laag water een fuik voor het fuikgat en drijft te voet de vis verder het weer in, tot in de fuik (Bijlage L). Doel van de weren is de vangst van ansjovis, de andere vis die ook in het weer terecht komt wordt "omvisch" genoemd.¹²⁸ Deze omvisch (gepen, panharing) is zeker in slechte ansjovisjaren belangrijk als aanvulling op het inkomen van de vissers. Krabben worden gevangen in het weerhout. Mosselen en schelpvis worden geraapt. De weren worden elk jaar opnieuw gestoken omdat anders verzanding van de Oosterschelde optreedt en de weervisserij onbruikbaar wordt. Ook door te sterke stromingen kan een visserij onbruikbaar worden, permanent of gedurende een seizoen. De plaats van de weren in 1877 is dan ook gewijzigd ten opzichte van 1781. Sinds 1877 ligt de plaats min of meer vast, getuige kaarten uit 1890 en 1912. Enkele visserijen verdwijnen, enkele zijn samengevoegd. Voor 1781 staken de vissers hun weer waar ze zelf wilden. Gezien de conflicten met andere vissers die op dezelfde plaats wilden steken en met schippers die langsvoren en gehinderd werden is het naar eigen inzicht steken verboden. De wisselingen van plaats na 1781 worden veroorzaakt door noodzakelijke ecologische omstandigheden en door de scheepvaart, zoals geregeld door het gilde en door het bestuur der visserijen.

Deze vismethode is erg arbeidsintensief, zeker gezien de wisselende vangsten. De wisselende vangsten aan ansjovis zijn door de eeuwen heen altijd opmerkelijk geweest. Ook tussen de visserijen onderling zijn de vangstverschillen aanzienlijk.¹²⁹ Korringa veronderstelt dat dit het gevolg is van kleine plaatselijke verschillen in de watertemperatuur, veroorzaakt door het weer (de staken) zelf. Later onderzoek kan dit niet bevestigen.¹³⁰ De vissers zijn beducht voor storm die het hout kan wegslaan. Steken en vissen wordt door storm bemoeilijkt. Ook kan het water te hoog staan om te kunnen vissen. Het giertij (een combinatie van storm en hoogtij, ook springtij genoemd) levert goede vangsten op. De vangst wordt per tij aangegeven. Het ansjovisseizoen duurt ongeveer vier maanden. Afhankelijk van het weer begint men begin februari met steken. Eind april vinden de eerste vangsten plaats. 1 juli is het visseizoen gesloten, in september zijn alle weren weer opgeruimd en het weerhout opgeslagen. Het steken en "houttrekken" van de weren neemt drie maanden in

¹²⁶ Martens, P.J.M. *De zalmvissers van de Biesbosch 1421 - 1869* (Tilburg 1992) 192-193.

¹²⁷ Martens, *Zalmvissers*, 6-8, 121.

¹²⁸ GA, diverse bronnen.

¹²⁹ In 1877 bijvoorbeeld varieert de vangst van 4 tot 30 ton per weer. Ook hebben enkele weren (die het dichtst tegen de Brabantse Wal aanliggen CG) in de regel betere vangsten dan andere. De eerste vangsten worden altijd in dezelfde weren gedaan, daarna is de vangst wisselend, ook nog per tij (RA, jaarverslagen van het bestuur der visscherijen; gesprek weervisser P. Landa).

¹³⁰ Meijer, *Aspecten*, 64.

beslag. Er wordt ook met “gewone” methoden gevestig, hierover zijn geen gegevens bekend en dat zal dus niet vaak voorkomen. De vissers houden liever vast aan hun traditionele methode. In 1878 bijvoorbeeld, wordt het idee geopperd om voortaan met netten te gaan vissen omdat de ansjovis afgeschrikt zou worden door scholen haring. Men wijst dit idee af, vanwege de sterke stroming en vanwege drijvend vuil op de Oosterschelde.¹³¹ De vis wordt, vaak al aan boord schoongemaakt, het zogenaamde “knippen”. Dit bestaat uit kop en ingewanden van de vis verwijderen. Daarna legt men de vis in het zout, spoelt, legt in het tweede zout en spoelt weer. Daarna worden ze om en om in het zout gelegd in vaten. Ansjovis kan jaren (15 jaar wordt genoemd; 6 is gebruikelijk) bewaard worden. Het knippen van een ben (= 2 korven) ansjovis kost vier uur. Een ton (vat) bestaat uit 4 bennen. Er is 90 kg zout nodig voor 1 vat.¹³² Een vat, anker genaamd (een speciaal vat) bevat in Bergen op Zoom 35 kg.¹³³ Een ton bevat 160 kg.

5.3 Schepen

De volgende scheepstypen zijn in gebruik: de schouw (10-15 ton inhoud) (Bijlage M), de hengst (Bijlage N) en de hoogaars (15 ton) (Bijlage O). Ook blazers (20 ton) en roeiboten worden genoemd. De meest voorkomende typen, schouw en hoogaars, zijn van oudsher in gebruik op de Schelde, de schouw of scoude wordt in de ordonnantie op de riddertol in Antwerpen van 1242 vermeld, de oorsprong van de hoogaars is met zekerheid in het begin van de zestiende eeuw te plaatsen.¹³⁴ De schouw van de Schelde wordt Bergense of Tholense schouw genoemd. Het is hetzelfde type boot, maar gegevens over de werf waar deze boot gebouwd zou kunnen zijn, ontbreken. Wel is er zowel in Bergen op Zoom als in Tholen een werf aanwezig. Wellicht worden de boten zo genoemd naar hun thuishaven. De Tholense hoogaars is wel te herkennen. Alle hoogaars zijn namelijk te herkennen aan de karakteristiek van de werf. De hengst is afkomstig van de werven van de Westerschelde en wordt het vroegst gedateerd in 1711.¹³⁵ In 1794 varen er 12 schouwen en 4 hengsten van de in totaal 22 vissersboten.¹³⁶ In de periode 1850-1859 varen er in totaal 32 vissers op de Oosterschelde die consent betalen met de volgende boten: 18 schouwen, 8 hoogaars, 2 hengsten en 4 andere boten. Van de 16 weerwisserij van Bijlage O betalen er 6 consent in 1859. Zij bezitten 4 schouwen en 2 hoogaars.¹³⁷ De andere vissers varen dus met een boot die niet op hun naam staat.

¹³¹ RA, jaarverslag der visscherijen 1879.

¹³² In 1906 is het uurloon 20 cent voor het knippen van de vis. De onkosten zijn berekend: 450 vaten à f 2,50 per stuk, 450 vaten x (16 x 20 cent) en 90 kg zout kost f 936,--. Het bestuur der visscherijen komt op een totaalbedrag van f 3.900,--, ik op f 3.501,--. De vraag is welke gegevens correct zijn. (RA; jaarverslagen van het bestuur der visscherijen). In 1906 bedragen de verwerkingskosten 6% van de opbrengst.

¹³³ Meijer gaat uit van 30 kg, evenals Ypma voor de Zuiderzee. 40 en 50 kg worden ook genoemd in de diverse verslagen. De meest locale bron is gebruikt. Ik ga uit van 35 kg en 160 kg per ton. De gegevens worden overgenomen in deze volgorde: de kamer van koophandel, het bestuur der visserijen, het college der zeevisserijen en de visserij-inspectie. De precieze inhoud van tonnen is daarom niet altijd duidelijk. Vlg. de jaarverslagen van het bestuur der visscherijen is een ton 160 kg, in de landelijke verslagen 175 (met dezelfde cijfers).

¹³⁴ Beylen, J. van., *Schepen van de Nederlanden*. (Amsterdam 1970), 147 - 157.

¹³⁵ Beylen, J. van. *Zeeuwse vissersschepen van de Ooster- en Westerschelde* (Amsterdam z.j.) 34-50

¹³⁶ GA, inv. nr. G270. 1794.

¹³⁷ RA, inv. nr. 1019. 1850-1859

5.4 Aantallen

In de jaarverslagen van de gemeente en in die van de kamer van koophandel staan gedurende een aantal jaren opgaven van het aantal schepen dat Bergen op Zoom als thuishaven heeft en van het aantal vissersschepen.¹³⁸ Van 1851 tot 1856 varieert het aantal schepen van 23 in 1851 tot 29 van 1852 tot 1856, het aantal vissersschepen varieert van 20 tot 22. Van 1857 tot 1870 wordt geen opgave gedaan.

Tabel nr. 5.1 Aantallen schippers en vissers in Bergen op Zoom van 1852 tot 1858.

Jaar	Schippers	Vissers (inc. knechts)
1852	57	38
1853	57	36
1854	56	38
1855	55	40
1856	54	42
1857	56	42

Bron: GA, jaarverslagen van de kamer van koophandel.¹³⁹

Van 1858 tot 1866 varieert het aantal vissers tussen de 43 en 47. Het aantal vissers/eigenaars is ongeveer gelijk aan het aantal boten. Dit blijkt alleen uit de opgave uit 1859 (Bijlage P). Hier worden 30 vissersboten vermeld, het reglement van de weerwisser dat in datzelfde jaar opgesteld is telt 16 namen. Men vaart met twee man uit.¹⁴⁰ Uit de schamele gegevens kan geconcludeerd worden dat het totaal aantal schepen oploopt van 30 in 1857 tot 68 in 1876. In 1866 zijn de beurtschepen en de schepen kleiner dan 10 ton niet opgenomen (uit de registers van de haven- en liggelden blijkt dat vissersboten vanaf 9 ton belast worden). In 1876 wordt extra vermeld "verder eenige schepen in de breede beurt". Het onderscheid visser/weerwisser is alleen in deze aantallen te maken. De "gewone" vissers hebben Bergen op Zoom wel als thuishaven, maar leveren hun vis ergens anders af. Daarom zijn zij in de gemeentelijke archieven nauwelijks terug te vinden. De aantallen vormen slechts een indicatie.

Uit correspondentie blijkt dat het college van de zeevisserijen vanaf 1884 een jaarlijkse opgave van de vissersboten verwacht. Het opgegeven aantal loopt op van 19 in 1884 en 30 in 1885 tot 33 in 1890. De verdere opgave aan het college wijkt af van de aantallen die vermeld zijn in de verslagen van de kamer van koophandel. In 1893 verplicht de overheid tot het voeren van een letterteken. Dit kan niet meteen, daar de vissers moeten wachten tot het zeil vernieuwd moet worden. Het oude opschrift is namelijk niet te verwijderen. In 1895 meldt men aan het college dat alle schepen voorzien zijn.¹⁴¹

¹³⁸ De opgave van stoomboten en stoomkorfboten (speciaal voor de mosselteelt) wordt hier buiten beschouwing gelaten.

¹³⁹ Deze gegevens kloppen niet met de opgave in RA, inv.nr. 1019.

¹⁴⁰ Gesprek weerwisser.

¹⁴¹ GA, inv. nr. 3282. 1884.

Vanaf 1892 tot 1906 worden de aantallen schepen in de verslagen van de kamer van koophandel opgenomen, daarna in de jaarverslagen van het bestuur der visserijen. Tabel 5.2 geeft een overzicht.

Tabel nr. 5.2. Aantal vissersschepen, afgegeven consenten en weer vissers die thuishoren in de haven van Bergen op Zoom 1892 - 1914.

Jaar	Vissers	Weer vissers	Consenten (groot)
1892	29		29
1893	28		36
1894	31		36
1895	30		34
1896	30	22	37
1897	33	22	32
1898	31	22	31
1899	30	22	29
1900	30	20	31
1901	28	20	29
1902	28	21	31
1903	26	16	30 ¹⁴²
1904	19	17	25
1905	22	17	25
1906	22	16	29
1907	28	17	28
1908	24	15	22
1909	23	14	24
1910	27	14	26
1911	26	14	28
1912	24	14	24
1913	25	14	24
1914	20	14	20

Bron: GA, jaarverslagen van de kamer van koophandel; vanaf 1907 RA, jaarverslagen van het bestuur der visscherijen. De opgegeven aantallen 1896-1906 zijn in beide publicaties niet in overeenstemming met elkaar. Het consent is verplicht voor degenen die op de Schelde en de Zeeuwse stromen vissen. Het vanaf de wal vissen met een hengel is zonder consent toegestaan. Het bestuur verstrekt consenten voor de duur van een jaar. Er is een groot consent van f 5,- voor het vissen met vaartuigen en/of "vaste inrigtingen" zoals weren. Ook bestaat er een klein consent van f 1,- voor de overige methoden.

De haven- en liggelden zijn, zeker wanneer de haven onderwerp van gesprek is,¹⁴³ regelmatig aan de orde binnen de gemeente. Over een aantal jaren zijn de registers bewaard gebleven. Hieruit blijkt dat de vissers een abonnement namen op een ligplaats. Zij betaalden 1 cent per ton inhoud. De inning

¹⁴² 1903 is een erg slecht jaar. Men vangt 4 ton ansjovis en verkoopt deze voor f 150,-/f 160,- de ton. De pacht wordt op verzoek van de vissers kwijtgescholden tot een bedrag van f 342,- (RA, jaarverslag bestuur der visscherijen 1903). Traditiegetrouw stoppen de vissers, al dan niet tijdelijk.

¹⁴³ Baur, B. *De haven van Bergen op Zoom* (Tilburg 1943). Vernieuwing van de haven is jarenlang onderwerp van gesprek. Baur heeft dit proces beschreven.

van deze gelden verloopt moeizaam en vaak niet volgens de regels.

Dit illustreert de volgende zaak. In 1896 meldt de commissaris van politie dat hij proces-verbaal opgemaakt heeft tegen de havenmeester. De verdenking bestaat dat hij geen geld int en/of verduistert. De commissaris heeft geconcludeerd dat de inning slordig verloopt en dat er daardoor schade voor de gemeente te verwachten valt. Schippers verklaren dat er vaak geen inboeking van gelden plaatsvindt en dat ze geen kwitantie krijgen. De havenmeester zegt meestal later in te boeken. Kwitanties worden vaak later niet meer opgehaald, terwijl dat wel de bedoeling is. De afloop van deze kwestie is niet bekend. De havenmeester, oud-agent van politie, is in 1883 aangesteld door de gemeenteraad tegen een jaarloon van f 50,-. De veronderstelling is gerechtvaardigd dat het hier bekende schippers- en vissersfamilies betreft die elkaar de hand boven het hoofd houden. Dat ook de gemeentelijke overheid greep op de zaak wil krijgen blijkt uit een agendapunt van de vaste raadscommissie van financiën in 1907. De commissie dient nieuwe tarieven vast te stellen en deelt in een schrijven mee geen uitzonderingsbepaling voor vissers te hanteren. In maart heeft zij het verzoek gekregen om toch zo min mogelijk druk op de vissers en kleine schippers te leggen. Er dient wel een hogere opbrengst te komen en een uniform tarief van 5 cent per ton lijkt raadzaam. Er volgt een voorstel dat het advies van 5 cent per ton volgt en daarnaast een systeem van abonnementen hanteert: voor zeilschepen < 51 ton een uitkoop van 10 reizen, voor zeilschepen > 50 ton een uitkoop (afkoop, een soort abonnement) van 15 reizen, tankschepen 20 reizen en stoom- of motorboten 25 reizen. Een der leden stelt voor de vissers 2 cent per ton te laten betalen en 5 cent “zoodra zij zich ontpoppen als schippers door bieten enz. te varen”.¹⁴⁴ Er blijken 16 vissers met een abonnement te zijn, waarvan er 2 alleen maar vissen, dus geen nevenberoep hebben. De commissie stelt feitelijk de visserij vrij doch verlangt betaling voor 10 reizen, de reizen die zij doen als beurtschipper.

De gemeente erkent de problemen van de vissers om het hoofd boven water te houden, maar wil inkomsten genereren. Dit blijkt ook uit het feit dat de opslagplaats van weerhout door de gemeente aangewezen wordt. De opslag hoeft slechts eenmaal afgerekend te worden. Voorheen werd het weerhout langs de haven opgeslagen.

Uit archiefstukken blijkt de gemeente Bergen op Zoom ook problemen te hebben inzicht te verkrijgen in het doen en laten der beurtschippers. Zij wil ook hier belastingheffingen controle. Daartoe heeft zij een reglement opgesteld waarin bepaald wordt dat de beurt gebonden is aan bepaalde personen. Uit correspondentie met de kamer van koophandel blijkt dat er een hevige discussie plaatsgevonden heeft over slordig, eigengereid gedrag van schippers en de voordelen van vrije concurrentie.¹⁴⁵

5.5 De karakteristiek van Van Doorn

Hoewel Van Doorn specifiek onderzoek deed naar riviervisserij¹⁴⁶ meen ik dat zijn karakteristiek van het beroep ook van toepassing is op het beroep van weerwisser in de Oosterschelde.

Van Doorn noemt een aantal algemene karakteristieken van het vak van riviervisser die hier bekeken worden op hun relevantie voor de weerwisser in Bergen op Zoom.

Van Doorn onderscheidt de volgende kenmerken:

1. Het vak en de terminologie worden van vader op zoon overgeleverd.

¹⁴⁴ GA, inv.nr. 2874. 1899-1900.

¹⁴⁵ GA, inv.nr. 1780. 1855-1858.

¹⁴⁶ Doorn, Th. H. van. *Terminologie van riviervisserij in Nederland*. (Assen 1971) 13 - 20; 262 -263.

2. De visser is afhankelijk van de natuurlijke teelt der vissen.
3. Het overgeleverde gereedschap en de werkmethode blijven van generatie op generatie behouden.
4. Het vissersvak is zelfvoorzienend.
5. Er bestaan vormen van taboes die verband houden met het bestaande levensgevaar.
6. Vissers bezitten een eigen terminologie.
7. Het vissersvak is patriarchaal.

5.6 De weerwisseren en Van Doorn

1. Het vak en de terminologie worden van vader op zoon overgeleverd. Dit is ook het geval op de Oosterschelde, getuige diverse bronnen. Door de eeuwen heen komen dezelfde familienamen in de visserijgeschiedenis voor. Zoons gaan al jong met hun vader mee, eerst om te helpen met de weren en vis te knippen. Later als weerwisser. Touw heeft het over "volgens familieoverlevering... sinds mensenheugenis.. altijd al schippers... zelfde groep als vissers".¹⁴⁷ Van Ginkel signaleert in zijn onderzoek naar de vissers van Yerseke in dit verband ontduiking van de leerplicht.¹⁴⁸ Ook in Bergen op Zoom lijkt dit het geval te zijn geweest. De commissie tot wering van het schoolverzuim signaleert in 1902 dat het landbouwerlof ook door anderen aangegrepen wordt om weg te blijven van school. Dezelfde commissie heeft in 1901 geconcludeerd dat veel verzuimd wordt door kinderen wier ouders schipper op de "breede beurt" zijn.¹⁴⁹ Deze schippers vervoeren vracht naar verre bestemmingen en zijn soms lang onderweg. Waarschijnlijk betreft dit de echte beurtschippers. De vissers ontduiken in het visseizoen de leerplicht, te meer daar hun zoons het vak moeten leren. Weduwen van weerwisseren nemen het weer over tot hun zoons oud genoeg zijn om zelfstandig te vissen. In 1855 pacht de weduwe van C. Lafontijn weer F, dat al op de kaart van Hatinga in het bezit is van La Fontaine. In 1857 gaat het weer over naar zoon Johannis Lafontijn. Weer G wordt gepacht door M. de Haas en gaat in 1842 over op zijn zoons, bekend als de "gebroeders De Haas". Weduwe H. Schot pacht van 1825 tot 1845 weer H, daarna neemt zoon Johannis het over.¹⁵⁰

2. De visser is afhankelijk van de natuurlijke teelt der vissen. Dit geldt specifiek voor de weerwisseren gezien de wisselende vangsten van de zo begeerde ansjovis. De ervaringskennis richt zich vooral op kennis van stroomrichtingen van het water en de trek van de vis. Ook is van oudsher de precieze plaatsing en de lengte van de weren van cruciaal belang. Een verder kenmerk is de afhankelijkheid van de visser van het weer. De kennis van de visser is vakgeheim en behelst weerkunde, kennis van de trek der vis, van de karakteristieken van het viswater en de bodemgesteldheid (en in de Oosterschelde de stromingen) en kennis van de materialen. Vooral de stand van de weren is van levensbelang, deze kan niet meer veranderd worden. De weren worden wel ieder jaar helemaal opnieuw opgezet, maar de mogelijkheden om de stand te wijzigen¹⁵¹ zijn minimaal vanwege de steeds verdergaande regelgeving in de loop der tijden. Het scheepvaartverkeer kan gehinderd

¹⁴⁷ Touw, *Vissersgeslacht*, 2-3.

¹⁴⁸ Ginkel, R. van. *Elk vist op zijn tij*. (Z.pl. 1991) 106.

¹⁴⁹ GA, inv. nr. 2209. 1901-1903.

¹⁵⁰ GA, inv. nr. 779-780. 1825-1865.

¹⁵¹ In de vroegste geschiedenis werden de weren naar het inzicht van de vissers neergezet, maar door de conflicten en steeds meer Oosterscheldegebruikers werden deze mogelijkheden steeds beperkter. De lengte van de vleuken wordt bepaald, de stand van het weer en zelfs de afstand van de staken, 25-30 cm. Wel werd het toegestaan meerdere fuikgaten te plaatsen. Deze plaatsing was vrij. Om de oesterteelt niet te hinderen was het slechts toegestaan langs de vleuken te lopen en niet dwars over het weer.

worden door weren en weerwisseren kunnen elkaar hinderen, getuige de reeds besproken conflicten. De visser gaat niet met een net naar de vis toe, de visser zet het weer zo neer, dat de vis er in zwemt. Deze vismethode is erg arbeidsintensief, zeker gezien de wisselende vangsten. Ook het jaarlijks opbergen van het hout is veel werk. De visser is vooral beducht voor storm. Deze bemoeilijkt het steken van de weren en vaak ook het vissen zelf. Ook bestaat de mogelijkheid dat kostbaar weerhout weggeslagen wordt. Het plaatsnemen van de weren maakt deel uit van de specifieke beroepskennis van de visser. Deze traditie weerhoudt vissers van het overschakelen op netten. Naast het weerhout is er niet veel materiaal nodig: een boot, weerhout, netten, fuiken, een viskaar, tonnen, kuipen en zout. Een kaar is een bak met gaatjes in de wanden en in de bodem. Deze bak drijft in het water naast de boot en wordt gebruikt om vis levend te bewaren.¹⁵²

3. Het overgeleverde gereedschap en de werkmethoden blijven van generatie op generatie behouden. De drie videofilms (van recente datum) in het gemeentearchief tonen dezelfde handelingen als Korringa beschrijft in 1942. Een enkele vernieuwing heeft plaatsgevonden, zoals gebruik van de dieselmotor en de elektrische grondboor of pomp zoals reeds in de inleiding vermeld, maar het basisprincipe is sinds het begin hetzelfde gebleven. In de literatuur komt dit ook steeds naar voren. De visserij in zijn algemeenheid is een passief bedrijf. Pons veronderstelt in zijn onderzoek naar de pekelharingvisserij dat dit zijn oorzaak vindt in het feit dat visserij vaak een nevenberoep is.¹⁵³ Dit is ook in Bergen op Zoom het geval sinds het einde van de zeventiende eeuw.¹⁵⁴ Oorzaak hiervan zijn de geringe verdiensten, de wisselende opbrengsten en het feit dat weerwisserij seizoengebonden is.

4. Het vissersvak is zelfvoorzienend. Men hakt zelf het hout, men steekt de weren, drijft de vis op, haalt de fuiken binnen, zout en verkoopt aan de opkopers en op de visafslag. Vandaar de roem van de "Bergenopzoomsche ansjovis": vette vis, vers gevangen, zorgvuldig behandeld door de visser. Vermoedelijk repareert men zoveel mogelijk zelf boot en netten.¹⁵⁵

5. Er bestaan vormen van taboes die verband houden met het bestaande levensgevaar. De enige beschikbare gegevens in Bergen op Zoom zijn de volgende. In 1900 ontvangt de burgemeester van Bergen op Zoom een brief van de directeur van de Nederlandsche Visserij Vereeniging met het

¹⁵² Op de Ooster-en Westerschelde heeft men speciale karen, in de vorm van een bootje (Beylen, J. van. "Bunnen, beunen en karen". *Spiegel der Zeilvaart* VI, 1982, 6 -14, 10). Deze karen worden niet gebruikt voor ansjovis, maar voor palingen bot (gesprek weerwisseren).

¹⁵³ Pons, G. *De bakens verzet*; een analyse van de Hollandse pekelharingvisserij met kielschepen in de periode 1814 - 1885 (Utrecht 1996) 239.

¹⁵⁴ De eerste vermelding die ik gezien heb dateert uit 1691.

¹⁵⁵ Constant aanwezig is de scheepswerf in Bergen op Zoom. Deze wordt in 1698 door Steven Stempel opgezet op de plaats waar al een scheepswerf bestond. In 1704 verkoopt Stempel zijn werf aan Cornelis Ros. De werf blijft tot 1905 in handen van de familie Ros of Roos (Van Beylen, *Zeeuwse vissersschepen*, 55). Het wel en wee van de werf wordt vermeld in de gemeentelijke jaarverslagen. In 1899 verzoekt Engel Roos, sloopstimmerman, de gemeente de grond waarop zijn bedrijf gevestigd is aan hem te verkopen. Hij denkt dan meer kans te hebben de werf te kunnen verkopen en het voortbestaan te garanderen. De werf is altijd van vader op zoon overgegaan, maar omdat Roos geen kinderen heeft moet hij verkopen. Hij biedt f 250,- voor ongeveer 15 aren grond. De gemeente gaat niet op zijn verzoek in. De geboden prijs is te laag en verkoop wordt niet in het belang van de gemeente geacht. De grond is ooit in erfpacht gegeven en de erfpacht is altijd stilzwijgend verlengd.

Over de relatie vissers-sloopstimmerwerf is niets bekend. Reparaties vonden ongetwijfeld plaats (GA, inv.nr. 1946. 1899).

verzoek opgave te doen van het totale aantal boten en van de persoonlijke ongelukken op zee. Dit in verband met het instandhouden van een algemeen Nederlandsch Visschers-weduwen, --wezen en -pensioenfonds.

Op de opgave van het aantal boten staan 31 schippers, 27 knechten en 10 tijdelijke knechten. Er wordt opgave gedaan van 30 ongelukken. Het jaar van het ongeluk is vaak niet bekend, 1880 wordt genoemd als oudste datum. De woonplaats Bergen op Zoom is slechts tweemaal genoemd: Hendrik de Haas is overboord gevallen en de roeiboot van Pieter Jansen is vol water geraakt. De Haas is een weerwissernaam, maar meer kan hierover niet gezegd worden. Er zijn twee dodelijke ongelukken in twintig jaar geweest.¹⁵⁶ Ook het feit dat de familie van de weerwisser regelmatig meeding om te gaan zwemmen tekent het in verhouding rustige karakter van deze vorm van visserij.¹⁵⁷

6. Er is eigen terminologie aanwezig. Allereerst de term weerwisserij en het begrip waarde (dat nu niet meer gebruikt wordt). De term "omvisch" komt alleen in Bergen op Zoom voor. De term "vleuk" wordt gebruikt voor de twee zijtakken van het weer. Deze term komt meer voor, maar dan als aanduiding van een onderdeel van een fuik.¹⁵⁸ Ook de term "stuit", gebruikt voor de uitsteeksels die tussen weer en fuik de vis verhinderen terug te zwemmen, lijkt een specifiek Bergs begrip. De term "spanjool" voor jonge geep is dat eveneens.¹⁵⁹ In Bergen op Zoom wordt de vis "geknipt".

7. Het vissersvak is patriarchaal. Vissen is een mannenvak, ook in Bergen op Zoom. Het kappen van hakhout, het steken van de weren en het opdrijven van de vis is zwaar werk. Op een van de videofilms in het gemeentearchief is te zien hoe een vrouw hout aangeeft, maar het steken is mannenwerk. Het zware werk vereist een gezond, taai lichaam. Ook is speciale kleding vereist, een vetleren en later een rubber broek om in het water de vis verder in het weer te drijven.

Conclusie

De ansjovis uit de Oosterschelde is afkomstig van een andere stam dan die uit de Zuiderzee. Hij is vetter. Uit de biologische gegevens blijken de onzekerheden die samenhangen met de ansjovisvangst zoals watertemperatuur en het grote percentage eenjarige dieren. De vismethode, afkomstig uit het Bergsche Veld, is berekend op de kwetsbare vis. Deze wordt niet beschadigd door de weren, is na de vangst snel in Bergen op Zoom en wordt door de vissers zelf schoongemaakt en gezouten. Vandaar de roem van de "Bergenopzoomsche" ansjovis.

De gemeente Bergen op Zoom houdt in haar havenregels rekening met de weerwisser. Het is duidelijk dat de overheid in de loop der tijden ook hier regelgeving en belastingheffing invoert. Zo wordt bijvoorbeeld de opslagplaats van het weerhout aangewezen.

¹⁵⁶ Ter illustratie hoe men met ongelukken omging kan verwezen worden naar een correspondentie uit 1876 van burgemeester en wethouders van Bergen op Zoom en de burgemeester van Clinge. Dit betreft de dood van Constantinus van Minne, visser, 23 jaar oud. Men meldt dat het lijk bij het tegen het strand geslagen vaartuig is gevonden en verzoekt de nabestaanden in kennis te stellen. Zowel burgemeester van Clinge als de provinciaal commissaris van de koningin ontvangen een inventarislijst van het schip. Na aftrek van de kosten kunnen de nabestaanden de bezittingen ter waarde van f 8,59 ophalen. Voorts bevat het archief een verklaring van de voogd van de minderjarige zuster van Van Minne.(GA, inv.nr. 2521. 1876).

¹⁵⁷ Vanwesenbeeck, C. *Bergs kookboek*.(Bergen op Zoom 1999) afbeeldingen; gesprek weerwisser C. van Dort.

¹⁵⁸ Van Doorn, *Terminologie*, 196.

¹⁵⁹ Gesprek weerwisser.

De karakteristiek van de riviervissers in Nederland is op zes van de zeven onderdelen ook van toepassing op de weer vissers. Het vak is patriarchaal. Het wordt van vader op zoon overgeleverd en van generatie op generatie. De vismethode blijft vrijwel ongewijzigd. De weer visser is afhankelijk van de natuurlijke teelt der vissen. Hij voorziet zelf in zijn materialen. In de weer visserij wordt een eigen terminologie gebezigd. Alleen wat levensgevaar en taboes betreffen, wijkt de weer visser af van het algemene beeld. Beide kenmerken komen niet voor.

Hoofdstuk 6 HET FAMILIEBEDRIJF

In dit hoofdstuk wordt de bedrijfsvoering van de weer vissers gerelateerd aan de kenmerken van het familiebedrijf, zoals geformuleerd door Van Ginkel. Het familiebedrijf komt in het algemeen veel voor in de visserij. Ook wordt inkomen en sociale positie van de weer vissers onderzocht.

6.1 Het bedrijf

De vissersfamilies in Bergen op Zoom vormen familiebedrijfjes, wat veel voorkomt in de visserij.¹⁶⁰ Er zijn een aantal kenmerken te benoemen:

1. Het familiebedrijf vormt een stabiele organisatievorm, wat volgens Van Ginkel blijkt uit het feit dat veel ondernemingen onder dezelfde familienaam lange tijd voortgezet worden.¹⁶¹ In Bergen op Zoom zijn dezelfde vissersfamilies al eeuwen actief. Op de kaart van Hattinga staan twee namen vermeld die in de pachtregisters van 1892-1914 ook nog voorkomen: La Fontijn en De Haas. Zes van de 15 achternamen in de pachtregisters van 1892-1914 zijn identiek aan 6 van de 9 achternamen in de registers van 1825-1855: Baaijen, La Fontijn, De Haas, Wakkee, Van Dort, Maas.¹⁶²

Opmerkelijk is het al vermelde traditioneel gebruiksrecht van weer visserijen.

2. De flexibiliteit in familiebedrijven is groot. Het materieel dient bijeen gehouden te worden ten behoeve van de familie. Men kan tijdelijk ander werk gaan doen, bijvoorbeeld in de beurtvaart, wat in de stukken in het gemeentearchief herhaaldelijk naar voren komt. Ook is een combinatie met een ander beroep mogelijk. Adrianus A. Pikaar geeft bij zijn huwelijk in 1691 als beroep weer visser en korenmeter op. Zijn zoon Cornelis, geboren in 1699, is weer visser.¹⁶³ De familie Touw toont hetzelfde beeld. Uit hun familiegeschiedenis blijkt dat de vissers rond 1750 vaak nevenbetrekkingen hebben zoals stadskorenmeter, winkelier, bakenmeester, hooiweger.¹⁶⁴ Ook vissen weer vissers buiten het ansjovisseizoen op andere soorten vis zoals haring en bot. Het onderscheid eigenaar-knecht is niet altijd even duidelijk. Vrouwen en kinderen zijn ingeschakeld bij het knippen en zouten van de vis.

Het onderscheid tussen visser, weer visser, beurtschipper en andere nevenberoepen is niet te maken. De ansjovisvangst is seizoengebonden. De patentregisters uit 1862-1883 vermelden het beroep "visser" in enkele gevallen. Er kan alleen maar patent betaald worden vanwege een nevenberoep daar vissers volgens de patentwet vrijgesteld zijn. Blijkbaar is het beroep visser wel duidelijker dan het nevenberoep. Het aantal vissers varieert van 2 tot 14. Alleen in 1862 staan twee weer vissers vermeld, H. Schot en J. Maas, in 1863 J. Maas en J.P. Meijnsbergen, in 1865 J. La Fontijn en de gebroeders De Haas.¹⁶⁵ Ook worden er in deze registers verschillende namen gegeven, zoals visser,

¹⁶⁰ Van Ginkel, *Tij*, 118 e.v.

¹⁶¹ Van Ginkel, *Tij*, 121

¹⁶² Sommige namen duiken van tijd tot tijd weer op in de archiefstukken. Een extra probleem vormen de Bergse vissers die op Zeeuws grondgebied vissen. Bovendien zijn familieleden van de weer vissers als "gewone" vissers in Tholen gaan wonen. Thoolse vissers leveren ook wel in Bergen op Zoom vis af. De vangst in Tholen aan ansjovis bedraagt 31% van die in Bergen op Zoom (van 1887 tot 1890). Bovendien wordt de prijs in Bergen op Zoom gemaakt.

¹⁶³ B. Schot. Kwartierstaat Schot. Ongepubliceerd.

¹⁶⁴ Touw, *Vissersgeslacht*, 2-4.

¹⁶⁵ Ook in de notariële akten wordt als beroepsnaam "visscher" vermeld, wanneer weer visser bedoeld wordt.

ansjovisvisser en ansjoviszouter. Één visser bezit twee boten. Er zijn weerwisseren met meerdere weren. In de patentregisters is ook sprake van enkele weduwen, die het bedrijf van hun man overgenomen hebben, maar waarschijnlijk visten deze vrouwen niet zelf en hadden zij ook een ander beroep. Ze nemen het beheer waar tot een zoon het over kan nemen. Helaas zijn er over de periode 1870-1890 geen verdere gegevens bekend. Op een lijst van gepatenteerden uit 1892 staan twee eigenaren van een weer, J.M. de Haas en De Zeeuwse Oesterput.¹⁶⁶ Één van de kenmerken van het familiebedrijf is splitsing van bedrijven. Splitsing vindt vaak plaats wanneer families groter worden, wat de dynamiek van deze bedrijfsvorm vormt. Dit is in Bergen op Zoom niet het geval. Er staan in 1794 op de kaart van Hattinga 9 weren op Bergs grondgebied, in 1825 zijn dat er 7, 6 in 1867 (totaal 15), in 1892 6 (totaal 22), in 1914 14 (totaal) en in 1947 18 (totaal). Het aantal weren is afhankelijk van een aantal factoren: wijziging van de stromingen in de Oosterschelde, verzanding door natuurlijke omstandigheden of door slecht onderhoud van de weren. Stormen en slechte vangsten kunnen het werk dusdanig frustreren dat de visser stopt. De prijs van de ansjovis, het feit dat er wel goede vangsten voorkomen en de traditie van vader op zoon zijn de redenen dat men het niet helemaal opgeeft. Zo worden opgegeven weren regelmatig opnieuw in gebruik genomen. Het bestuur der visscherijen verbiedt ook splitsing. Deze bedrijfstak blijft zo marginaal.

3. Familieleden kennen en vertrouwen elkaar. Ook is de specifiek benodigde vakkennis aanwezig. Het op elkaar aangewezen zijn in gevaarlijke situaties zoals dat in de zeevisserij voorkomt, is niet echt van belang in Bergen op Zoom, omdat de vissers niet lang weg zijn.

Men huwt onder elkaar, in dit geval schippers en vissers. Van de bekende namen van voor 1747¹⁶⁷, zeventien in getal, zijn er acht door huwelijk met de familie Touw verboden, te weten Baaijen, Van Dort, de Haas, Scheffelaar, Schot, Smout, Wakkee en Wittemans. Hiervan zijn 5 vissersnamen. Het familiegezegde luidde: “de Hazen zitten met Schotten en Touwen aan de van Dorten vast”.¹⁶⁸ Ook bij het doorkijken van de genealogie van de familie Wakkee kwam ik deze zelfde namen vaak tegen.

4. Het is mogelijk om de tering naar de nering te zetten door te beknibbelen of een baantje erbij te nemen. Er zijn weinig vaste kosten voor vissers in het algemeen. De weerwisseren hebben hoge vaste kosten: vooral de pacht, verder het weerhout¹⁶⁹, het zout¹⁷⁰ en diverse belastingen.

De tering dient wel naar de nering gezet te worden, getuige de jaarverslagen van de Kamer van Koophandel:

in 1895: “de visschers vonden dus gelegenheid de verschuldigde pacht ruimschoots te dekken, dat in den vorigen verpachtingstermijn niet het geval was”.

in 1896: “...slechts voldoende was om de dagelijksche kosten der visschers te dekken, terwijl voor

¹⁶⁶ GA, inv. nr. 1648. 1892.

¹⁶⁷ zie voetnoot 19

¹⁶⁸ Touw, *Vissersgeslacht*, 2-4

¹⁶⁹ De vissers kopen hun hout bij een openbare verkoop van schaarhout afkomstig van landgoederen en domeinen. Een kavel hout doet in de jaren achttiennegentig rond de tien gulden. Bron: notariële archieven.

¹⁷⁰ Over de verwerking van zout is weinig bekend. In 1895 werd voor 1 ton ansjovis 98 kilo ruw Portugeesch zout gebruikt. In 1906 wordt voor een ton ansjovis maar 90 kilo zout gebruikt à 2 cent per kilo (Jaarverslag bestuur visscherijen). Over het zout hoeft geen belasting betaald te worden. Wel doet de belastinginspectie jaarlijks opgave aan het college der zeevisserijen c.q. de visserij-inspectie. Deze opgaven kunnen verschillend zijn van de opgave van de vangst. Het zout hoefde niet altijd helemaal gebruikt te worden en men gaat bij de opgave van de vangst uit van het verbruikte zout. (Jaarverslagen visscherij-inspectie).

het betalen der pacht naar andere hulpbronnen moest worden uitgezien...”.

in 1898: “de pacht en bedrijfskosten ruim gedekt werden”. Uit andere bron vernemen we geluiden als “armoede en moedeloosheid”.¹⁷¹

in 1900: “...pacht ruimschoots gedekt...toch hebben de visschers ingezien dat de opbrengst der visscherijen niet voldoende is om in hun onderhoud te voorzien wat voornamelijk is toe te schrijven aan de schrale vangst van zoogenaamde omvisch”.¹⁷²

6.2 Inkomen en maatschappelijke positie

De Mooij stelt een sociale stratificatie op voor de bevolking van Bergen op Zoom rond 1795. Hij hanteert daarbij de indeling in zes hiërarchisch geordende sociale groepen: het patriciaat, de welgestelden, de redelijk gegoeden, de kleine zelfstandigen, de handwerkslieden in loondienst en het grauw. Hij deelt in op grond van beroep, familiebetrekkingen, religie, plaats in het gilde, het eventuele bekleden van ambten en vermogen en inkomen.

De Mooij rangschikt de vissers onder de categorie kleine zelfstandigen (“het betere deel”) en handwerkslieden. De kleine zelfstandigen worden gekarakteriseerd als baas met een knecht, geholpen door het eigen gezin. De vrouwen helpen mee of zorgen voor neveninkomsten. Handwerkslieden hebben als kenmerk een vaste betrekking. Ook de zeer kleine zelfstandigen worden hiertoe gerekend: een deel van de vissers.

De laagste categorie, het grauw, wordt onderverdeeld in twee groepen, de gedeeltelijk werkenden en de behoeftigen. Tot de eerste groep worden seizoenarbeiders en arbeiders met een los-vast dienstverband gerekend. Deze groep van paupers is in Bergen op Zoom rond 1800 erg groot.¹⁷³

De bezitters van een weer kunnen mijns inziens tot de kleine zelfstandigen gerekend worden. Op een weer kon een hypotheek genomen worden, het was dus een waardevast bezit. Ook onderscheiden zij zich op andere aspecten van de indeling van De Mooij. De vissers belijden het protestantisme. Zij zijn duidelijk aanwezig in de kerk (zie voetnoot 184). De vissers hebben hun eigen gilde en een begrafenisfonds. Voorts hebben zij, wellicht meer dan anderen, een individualistische mentaliteit, inherent aan hun zware beroep.

Een duidelijk onderscheid tussen de laagste drie groepen, de kleine zelfstandigen, de handwerkslieden en het grauw is mijns inziens niet te geven. De inkomens van de vissers zijn zeer wisselend. Het onderscheid visser/eigenaar en knecht kan van jaar tot jaar verschillen. Tot een der karakteristieken van het vissersleven behoort de armoede, zoals verwoord in en der bekendste Nederlandse toneelstukken, “Op hoop van zegen”. In alle literatuur over het vissersleven is dit overigens te lezen.

Er zijn geen gegevens over het inkomen van de vissers tot 1897. Alleen de registers van de personele belasting geven enige indicatie door de meetmethode, die van materiële welvaart. Dit onderzoek heeft in Bergen op Zoom nog nooit plaatsgevonden. De volgende gegevens zijn ontleend aan de patentregisters.

Personele belasting wordt vastgesteld op grond van de geschatte huurwaarde van de woning, het aantal deuren en vensters, het aantal haardsteden, de waarde van het meubilair, het aantal inwonende personeelsleden en het aantal paarden. Vissers betalen personele belasting het bedrag varieert van f 1,46 tot f 42,42.¹⁷⁴ Enkele vissers betalen bovendien grondbelasting. Bij de personen die alleen

¹⁷¹ RA, jaarverslag van het bestuur der visscherijen 1898.

¹⁷² GA, jaarverslagen kamer van koophandel

¹⁷³ Mooij, Ch.C.M., *Over aristocraten, keezen en preekstoels klimmers* (Tilburg 1981) 11-22.

¹⁷⁴ Deze bedragen staan in de patentregisters van 1862 t/m 1865, 1867 t/m 1877 en 1881 t/m

grondbelasting betalen is in de registers geen beroep vermeld, zodat deze gegevens niet bruikbaar zijn. Tabel 6.1 geeft de beschikbare gegevens.

Tabel nr. 6.1 Aantallen belastingschuldige vissers en weerwisers 1862 - 1866

Jaar	Aantal vissers	Gemiddeld bedrag	Weerwisers	Bedrag
1862	6	f 11,10	1	f 12,36
1863	10	f 13,24	2	f 21,03
1864	4	f 24,95	-	---
1865	6	f 26,61	3	f 109,97
1866	4	f 71,36	- ¹⁷⁵	---

Bron: GA, inv. nr. 840.1 belastingschuldigen.

Er zijn 7 Bergse weerwisers, waarvan er 1 op Zeeuws gebied vist.

Uit bovenstaande gegevens en uit het feit dat de vissers vaak ook andere banen hebben om het hoofd boven water te houden mag voorzichtig geconcludeerd worden dat het inkomen schamel is. Er heerst zeker geen welstand, ter illustratie hiervan een boedelbeschrijving van de nalatenschap van W. van Dort en E. Augustijn daterend van 25 februari 1850.

De bezittingen bestaan uit:

inventaris en kleding f 42,95

In de voorkamer bevonden zich zes stoelen, een tafel, een kachel, een ladetafel, een spiegel en zes schilderijen. In de binnenkamer 2 stoelen, een tafel, een ledikant en serviesgoed. In de keuken stonden twee stoelen en een tafel. Verder zijn er nog kuipen e.d.

18 tonnen ansjovis f 450,--

viswerktuigen f 10,--

vishout, 3 kavels f 45,--

een boot, een "vissersschou groot 15 tonnen met een ijzeren dreg schoorsteen, plank, zeil, nieuwe fok en dekkleed en verder toebehooren".¹⁷⁶ Deze boot was eigendom van iemand anders maar werd door W. van Dort bevaren.

vaste goederen:

1. Een visserij gelegen op het Zuidland genaamd Eldernissen (Hildernisse, weer E, CG), grenzend ten oosten aan die van M. de Haas Janszoon en ten zuiden aan de visserij van Jan Lafontijn.

2. W. van Dort bezit ook een huis, de "Granaten", gelegen aan de noordzijde van de haven.

Op deze vaste goederen rust een hypothecaire obligatie ter waarde van f 3.000,-- (de volledige waarde). Deze obligatie was verstrekt door S.L. van Broek, rentenier. In de akte staat ook nog verschuldigde interest vermeld. Onder de overige schulden worden de aankoop van zout en het bergen

1883. Verdere gegevens ontbreken.

¹⁷⁵ De namen van de weerwisers zijn vergeleken met de namen op de leggers (RA, inv. nr. 779-780. 1825-1865). Alleen wanneer ook de voorletters overeenkomen is aangenomen dat het dezelfde persoon betreft. Dit omdat hele families in Bergen op Zoom vissen, maar ook in Tholen en ook vaak werkzaam zijn in andere takken van visserij.

¹⁷⁶ GA, inv. nr. 1301, notariële akten.

van het schippershout (f 43,50) vermeld.

Visser Van Dort bezit een weervisserij en een huis. Zijn bedrijfskapitaal is evenveel waard als zijn meubilair. Hij vist met andermans boot en op zijn weer en zijn huis rust een hypotheek. W. van Dort is ouder en grootouder, en arm.

Conclusie

Relateren van de weervisserij aan de kenmerken van het familiebedrijf is mogelijk. Het familiebedrijf blijft ook bij de weer vissers bestaan en is daarin stabiel. De weer visserijen wisselen van eigenaar, maar dezelfde families blijven vissen. Er is weinig dynamiek aanwezig omdat splitsing van weren niet toegestaan is. Wel pachten sommige vissers meerdere weren.

De weer vissers zijn flexibel in het hebben van een nevenberoep. Dit is ook pure noodzaak om het inkomen aan te vullen en niet alleen omdat de ansjovisvangst seizoengebonden is. De vertrouwdheid onder de vissersfamilies is groot. Een weer visser dient, evenals elke andere visser, de tering naar de nering te kunnen zetten. De meeste vissers hebben weinig vaste kosten. Dit gaat niet op voor de weer visser. Weerhout en zout zijn duur. Bovendien is er de pacht, die na 1877 absurde hoogtes aanneemt. Het inkomen van de weer visser is minimaal. In een sociale stratificatie kan hij dan ook mijn inziens alleen opgenomen worden op grond van het bezit van een weer, zijn protestantisme, zijn gilde en begrafenisfonds en zijn individualistische mentaliteit.

HOOFDSTUK 7 DE HANDEL VAN DE WEERVISSERS

De handel van de weer vissers draait om de ansjovis. Toch is de omvisch ook een groot gedeelte van de vangst. Een omstrede gedeelte vanwege vermeende vernietiging van jonge vis. Ook wordt omvisch soms als mest verkocht. Wat betreft ansjovis en omvisch wordt bekeken hoe de handel georganiseerd is.

7.1 Ansjovis

De weer visserij draait uiteindelijk om de ansjovis. Zo slaan in 1878 de vissers geen acht op paling omdat de ansjovisvangst zo gunstig is.¹⁷⁷ De ansjovis wordt per anker in de handel gebracht door gespecialiseerde opkopers van ansjovis, K.H. Veldhuizen en Matthes en Porton, makelaars gevestigd in Amsterdam. Bewijs hiervoor vormt de opgave in de jaarverslagen van de kamer van koophandel over 1895 en 1896 van de totaalcijfers van de ansjovishandel. De gang van zaken zal dan ook gelijk zijn geweest aan die bij de Zuiderzee. Van de aangeboden ankers worden enkele leeggemaakt, de vis van zout ontdaan en gewogen. Het gemiddelde gewicht vormt de basis voor afrekening. Dit gewicht verschilt van jaar tot jaar en van plaats tot plaats. Het aantal vissen per anker kan dus verschillend zijn. De ansjovis wordt in zogenaamde ansjovisvemen opgeslagen.¹⁷⁸ Deze vemen bevinden zich in Amsterdam en op andere, mij niet bekende plaatsen. De aanbieder ontvangt een bewijs (“ceel”) van de hoeveelheid vis die het veem hem verschuldigd is. Met de oorspronkelijk aangeboden vis heeft de ceel niets meer te maken. Deze vertegenwoordigt waarde op een bepaald moment. Gezien de vraag naar dit schaarse luxe product is speculatie lucratief.¹⁷⁹ Jaarlijks wordt de vraag en dus de prijs bepaald door de vangst en door de voorraad. De voorraad Bergse ansjovis in “het eerste zout” is zeer gewild. Waarschijnlijk wordt de Bergse ansjovis apart opgeslagen. Getuige de inventaris van W. van Dort houden de vissers zelf ook enige voorraad. De prijzen worden per jaargang en daarbinnen per tijdstip vastgesteld. In de landelijke visserijverslagen zijn prijzen, vangst, voorraad en verkoop opgenomen. Bovendien lichten de makelaars de gang van zaken van dat jaar toe. Zo geeft men in 1885 de kwaliteit van de ansjovis uit Bergen op Zoom aan, de vette vis, de zorgvuldige behandeling en het zelf zouten door de vissers zelf. Tabel 7.1 geeft een vergelijking van de gemiddelde opbrengsten van ansjovis op de Oosterschelde en in de Zuiderzee.

¹⁷⁷ RA, jaarverslag van het bestuur der visscherijen 1878

¹⁷⁸ Weer visser C. van Dort heeft gehoord dat vroeger de vis naar de vemen ging (Gesprek weer visser).

¹⁷⁹ Bottemanne, *Rapport*, 6-8.

Tabel 7.1 Gemiddelde prijs in guldens per jaar per anker ansjovis in Bergen op Zoom en op de Zuiderzee. De gemiddelde prijs is het gemiddelde van verse en oudere vis.

Jaar	Bergen op Zoom	Zuiderzee
1877	<i>f</i> 17,50	<i>f</i> 18
1878	<i>f</i> 20	<i>f</i> 23
1879	<i>f</i> 35	<i>f</i> 30,50
1880	<i>f</i> 66	<i>f</i> 69
1881	<i>f</i> 39	<i>f</i> 61,50
1882	<i>f</i> 33	<i>f</i> 58
1883	<i>f</i> 43	<i>f</i> 49
1884	<i>f</i> 47	<i>f</i> 43
1885	<i>f</i> 14	<i>f</i> 29
1886	<i>f</i> 21	<i>f</i> 27
1887	<i>f</i> 16	<i>f</i> 24
1888	<i>f</i> 16	<i>f</i> 29,50
1889	<i>f</i> 41,50	<i>f</i> 46
1890	<i>f</i> 20	<i>f</i> 32
1891	<i>f</i> 16	<i>f</i> 25
1892	<i>f</i> 27	<i>f</i> 21
1893	<i>f</i> 16	<i>f</i> 18
1894	<i>f</i> 13	<i>f</i> 15,50
1895	<i>f</i> 18	<i>f</i> 21
1896	<i>f</i> 29,50	<i>f</i> 25
1897	<i>f</i> 46	<i>f</i> 38
1898	<i>f</i> 43	<i>f</i> 40
1899	<i>f</i> 48,50	<i>f</i> 38
1900	<i>f</i> 42	<i>f</i> 36
1901	<i>f</i> 57	<i>f</i> 29
1902	<i>f</i> 44	<i>f</i> 20,50
1903	<i>f</i> 57	<i>f</i> 20
1904	<i>f</i> 57	<i>f</i> 25
1905	<i>f</i> 57	<i>f</i> 30
1906	<i>f</i> 34	<i>f</i> 37
1907	<i>f</i> 66	<i>f</i> 43
1908	<i>f</i> 71	<i>f</i> 50
1909	<i>f</i> 54	<i>f</i> 47
1910	<i>f</i> 71	<i>f</i> 50,50
1911	<i>f</i> 46	<i>f</i> 42
1912	<i>f</i> 26	<i>f</i> 28
1913	<i>f</i> 21,50	<i>f</i> 24

Bron: Voor 1889 voor de cijfers vande Oosterschelde jaarverslagen van het bestuur der visscherijen; Na 1889 en voor de cijfers van de Zuiderzee jaarverslag van de visserij-inspectie 1913.

De vissers uit Bergen op Zoom tonen zich geen goede handelaren. Ze verkopen regelmatig te snel, overleggen niet met elkaar en moeten in 1881 zelfs eigen vis voor een hogere prijs terugkopen om

de eigen klanten tevreden te stellen.¹⁸⁰ De makelaars beamen dit. In 1885 wordt 300 ton vis verkocht voor f 50,-- de ton, maar de prijs had f 85,-- moeten zijn.¹⁸¹ Dit terwijl de prijs van de verse ansjovis uit de Zuiderzee met f 28,-- start! Tot 1896 wordt zelden (slechts driemaal) de gemiddelde prijs van de Zuiderzee-ansjovis overschreden voor deze toch zo goed bekendstaande Bergse ansjovis. Toch heeft men wat geleerd van Van Dixhoorn. Van 1896 tot 1906 ligt de prijs in Bergen op Zoom beduidend hoger, evenals van 1907 tot 1912. Ook het aannemen van een afslager voor de omvisch zoals besproken wordt in de volgende paragraaf, toont een meer commerciële instelling.

De invoer van buitenlandse ansjovis is slechts een fractie van de uitvoer (7673 ankers invoer tegen 43.849 ankers uitvoer in 1915¹⁸²), maar soms wel duidelijk aanwezig. De algemene ansjovishandel wordt benadeeld door de menging van Nederlandse en Zuid Europese ansjovis (die van mindere kwaliteit is) en in 1912 wordt als gevolg hiervan de ansjoviscontrôlevereniging opgericht. Zouters en handelaren van Nederlandse en buitenlandse ansjovis kunnen lid worden, evenals veemhouders. De vissers uit Bergen op Zoom zijn geen lid van deze vereniging.¹⁸³ Zij staan boven verdenking vanwege hun zorgvuldige manier van werken. Bovendien zijn zij kleine leveranciers en is de vereniging vooral ter controle van de zouters opgericht. Er is één geval bekend van corruptie in Bergen op Zoom, in 1882. Visveters leggen blik (een inferieure vissoort) in, met alleen de bovenste laag ansjovis.¹⁸⁴ Naast Amsterdam wordt ook Vlaardingen enkele malen genoemd als verkoopplaats.¹⁸⁵

7.2 Omvisch

De weerwisseren verkopen de “omvisch” op de kade. Hiervan is geen administratie bijgehouden. Ook wordt deze wel gevent in naburige gemeenten.¹⁸⁶ Deze vis is ook wel als meststof opgekocht. In de jaarverslagen van de gemeente Bergen op Zoom, de kamer van koophandel en het bestuur der visserijen wordt de vangst gemeld in kwalitatieve termen van “weinig betekenis”, “slecht” en dergelijke.

Het belang van de “omvisch” als bron van inkomsten wordt in 1896 onderkend na een vangst van slechts 24 ton ansjovis. Ook de ervaringen met firma Van Dixhoom spelen een rol. De vissers nemen een eigen afslager in dienst. Zij stellen met de afslager een reglement op. Dit reglement bevat de volgende bepalingen:

1. Men verplicht zich het contract voor het hele seizoen aan te gaan. Alle “omvisch” wordt via de afslager verhandeld.
2. De vis wordt accuraat en vers aangeboden, zodat de kwaliteit gehandhaafd blijft.
3. De vis wordt onbeschadigd aangeboden.
4. Er vindt geen particuliere verkoop plaats.

¹⁸⁰ RA, jaarverslagen van het bestuur der visscherijen 1880-1881-1885.

¹⁸¹ Verslag omtrent den staat der Nederlandsche zeevisscherijen over 1885, 124

¹⁸² Jaarverslag der visserijinspectie 1915,50

¹⁸³ *Nederlandsche Ansjovis-contrôle met ledenlijst van de Ansjovis-contrôle-vereeniging.* (s-Gravenhage 1914).

¹⁸⁴ RA, jaarverslag bestuur der visscherijen 1882.

¹⁸⁵ RA, jaarverslagen van het bestuur der visscherijen 1881 en 1891.

¹⁸⁶ GA, jaarverslagen van het gemeentebestuur.

5. Er wordt geen vis op de boten overgeheveld
6. De eerste veertien dagen van het seizoen wordt een derde van de prijzen ingehouden, aan het einde van het visseizoen wordt dit weer uitbetaald.
7. Ook knechts zijn verplicht de vis aan de afslager af te staan.
8. Drie leden uit de vergadering worden benoemd tot arbitragecommissie die bevoegd is te besluiten inzake geschillen en die de afslager controleert.
9. Het reglement wordt getekend door de afslager en de vissers.
Buiten het ansjovisseizoen mag op zondag niet gevestig worden. Men mag dan ook niet laten vissen! Dit geldt ook voor Pasen. Men mag met het morgentij op maandag beginnen. In de haringtijd mag niet gevestig worden wanneer het op zaterdagavond na 5 uur laag water is.¹⁸⁷
10. De afslager verbindt zich tot naleving van de afspraken. Hij zal de vis zo duur mogelijk verkopen in het seizoen februari 1896 - juni 1896. De boetebepaling is f 25,--, volledige terugtrekking f 100,-- verhoogd met bijkomende kosten.
Getekend door 14 weer vissers die ook voorkomen in de pachtregisters van het markizaat en 2 vissers die een weer pachten op Zeeuws gebied.¹⁸⁸
In een rapport gedateerd 1896, dat opgesteld is op verzoek van het gemeentebestuur om een overzicht te krijgen van de gang van zaken in de vishandel geeft een aantal vissers aan dat alle vis door 1 persoon verkocht wordt teneinde "daardoor meer geld van onze visch te maken". De prijs van de vis wordt door de vissers bepaald, de afslager ontvangt 6% van de opbrengst.¹⁸⁹ Het jaarverslag van de kamer van koophandel meldt pas in 1898 dat in het vorige jaar de vissers het besluit namen om samen een afslager aan te stellen. Deze afslager verkoopt de omvis in een lokaal bij de haven bij afslag tegen commissieloon. Men concludeert: "de opbrengst van de omvisch is door dezen maatregel belangrijk verhoogden derhalve is ook in dat opzicht vooruitgang te constateeren".¹⁹⁰ Na 1896 is derhalve ook de opbrengst aan omvisch bekend. Tabel 7.2 toont het belang van de omvisch voor de weer vissers.

¹⁸⁷ Dat de vissers duidelijk aanwezig waren in de kerk blijkt uit de notulen van de kerkenraad der christelijk afgescheide, gereformeerde gemeente van 13 januari 1866. De kerkenraad heeft blijkbaar aan de provinciale vergadering de vraag voorgelegd of de vissers in de ansjovistijd censuurabel waren als zij in die tijd, waarvan opgemerkt werd dat zij kort was, op zondagavond rond 11 uur uitvoeren. Het werk zou pas na 12 uur beginnen. Het antwoord luidt dat bij hoogstens 3 of 4 reizen in een jaar de vissers niet censuurabel waren.

¹⁸⁸ GA, inv.nr. 1872.

¹⁸⁹ GA inv. nr. 1879. 1896.

¹⁹⁰ GA, archief van de kamer van koophandel 1898.

Tabel nr. 7.2. De opbrengst aan ansjovis, omvisch, de totale opbrengst en het percentage omvisch daarin, van 1887 tot 1914 in guldens.

Jaar	Ansjovis	Omvisch	Totaal	Percentage omvisch
1897	f 7.500	f 21.056	f 28.556	74%
1898	f 24.000	f 17.300	f 41.300	42%
1899	f 5.950	f 7.927	f 13.877	57%
1900	f 12.750	f 2.742	f 15.492	18%
1901	f 9.440	f 1.669	f 11.109	15%
1902	f 3.920	f 4.187	f 8.107	52%
1903	f 620	f 4.338	f 4.958	87%
1904	f 3.000	f 2.096	f 5.096	41%
1905	f 2.000	f 1.621	f 3.621	45%
1906	f 54.000	f 5.326	f 59.326	9%
1907	f 2.300	f 6.018	f 8.318	73%
1908	f 750	f 3.304	f 4.054	81%
1909	f 6.840	f 5.333	f 12.173	44%
1910	f 1.250	f 10.912	f 12.162	89%
1911	f 22.400	f 9.086	f 31.486	29%
1912	f 8.730	f 8.669	f 17.399	50%
1913	f 14.843	f 6.422	f 21.265	30%

Bron: RA, jaarverslagen van het bestuur der visscherijen, 1897-1913.

De kamer van koophandel meldt over het jaar 1895 dat de vangst van een gedeelte van de “omvisch”, de panharing,¹⁹¹ goed was, maar dat er door de langdurige winter er in het voorjaar niet gevestigd kan worden. Er kan geen prijs voor gemaakt worden omdat de haring pas laat in het seizoen gevangen wordt en ze wordt gedeeltelijk voor bemesting van landerijen verkocht.

Van der Schans concludeert voor de zalmkweek in Schotland dat vissers pas samenwerken als het einde van hun bedrijf nabij is. Dit gaat ook op voor de weerwisserij in Bergen op Zoom. Speciaal de ansjovisvangst is onderhevig aan wisselende vangsten en hoge prijzen. Uitgaande van de veronderstelling dat een persoon een keuze maakt tussen individueel voordeel en het besef dat regulering nodig is, komt men tot enige vorm van collectief gedrag. Er zijn goede argumenten nodig om te komen tot samenwerking. In Schotland bleek dat vissterfte, in Bergen op Zoom daling van het inkomen.¹⁹² Uit bovenstaande blijkt de wisselvalligheid van de opbrengst van omvisch niet onder te doen voor de verdiensten aan ansjovis. Het blijkt mogelijk over een beperkt aantal jaren het inkomen van de vissers uit visvangst uit te rekenen zoals tabel 7.3 laat zien.

¹⁹¹ Bergse panharing is in Bergen op Zoom net zo gewild als ansjovis. Ze wordt ook vers gegeten. Deze haring wordt sinds de afsluiting van de Zuiderzee niet meer gevangen.

¹⁹² Van der Schans, *Governing marine salmon farming*, 59.

Tabel 7.3 Totale opbrengst op de Oosterschelde, inclusief omvisch, officiële pacht, aantal weren en het inkomen per weer van 1897-1905 in guldens.

Jaar	Totale vangst	Pacht	Weren	Inkomen per weer
1897	f 28.556	f 10.083	22	f 840
1898	f 41.300	f 7.561	22	f 33.739
1899	f 13.877	f 7.561	22	f 6.316
1900	f 15.492	f 7.561	20	f 397
1901	f 11.109	f 5.806	20	f 265
1902	f 8.107	f 5.806	21	f 110
1903	f 4.958	f 3.179	16	f 111 ¹⁹³
1904	f 5.096	f 4.500	17	f 596
1905	f 3.621	f 6.445	17	f 2.824 negatief

Bron: RA, jaarverslagen van het bestuur der visscherijen: ansjovisopbrengst, pacht en aantal weren; GA, jaarverslagen van de kamer van koophandel: omvisch.

De vissers hebben nog meer kosten, het weerhout en het zout. Ook is niet duidelijk waar de Zeeuwse vissers hun omvisch verkochten. De cijfers geven dan ook slechts een indicatie. Het is duidelijk dat neveninkomsten noodzakelijk zijn gezien de inkomsten per weer.

Naast uit de bovenstaande cijfers blijkt ook uit een aantal afgesloten leningen de problemen van de vissers om het hoofd boven water te houden. G. Mijsbergen van weer N, O en Q sluit in 1896 een lening af voor f 2.000,- tegen 4%, met zijn huis en erf als onderpand. Ook H. Maas, van visserij A en S sluit een lening van f 485,- af in 1896 en een van f 970,- in 1897. W.A. van Dort van weer M leent in 1897 f 1.000,-. Naast zijn 3 huizen vormt ook zijn hoogaars onderpand. In 1899 verkoopt hij twee huizen voor f 1.000,-. Hij is f 2.864,- pacht schuldig. P.W. van Dort koopt in 1898 een huis voor f 2.000,-. Hij verkoopt dit in 1905 voor f 3.000,-

¹⁹⁴

Conclusie

De ansjovis wordt opgekocht door gespecialiseerde makelaars en opgeslagen in ansjovisvemen. Over de prijs wordt onderhandeld, op grond van de totale vangst en de voorraad, dus op grond van de vangst in de Zuiderzee. De ansjovis uit Bergen op Zoom staat goed bekend, maar wordt niet goed genoeg verkocht door de weer vissers. De extra kosten die de weer vissers in Bergen op Zoom in weerhout moeten maken, laat staan de pacht, halen zij niet uit de prijs. De beroemde "Bergenopzoomsche ansjovis" wordt niet als zodanig verkocht. Na 1896 onderhandelen de vissers beter. De vangst aan omvisch is net zo wisselvallig als die aan ansjovis. Van Dixhoom heeft met zijn poging zijn slag te slaan de weer vissers samenwerking geleerd en in 1896 nemen zij een eigen afslager in dienst om betere prijzen te maken. Het uiteindelijke resultaat, het inkomen, blijft minimaal.

¹⁹³ Vlg. RA, inv. nr. 804-809 zijn er 18 weren in 1903.

¹⁹⁴ Ga, notariële akten.

Hoofdstuk 8 CONCLUSIE

Bergen op Zoom heeft het ontstaan te danken aan de aanwezigheid van water en aan de mogelijkheid tot aanleg van een haven. Overal waar dat ter wereld mogelijk is wordt gevestigd, zo ook van oudsher in Bergen op Zoom. Reeds in 1314 worden vissers vermeld in de geschiedenis van Bergen op Zoom. De economische ontwikkeling van Bergen op Zoom wordt bepaald door ecologische en militair-politieke factoren. De stad ligt aan de verbindingsweg tussen Holland en Antwerpen, twee economische centra. De heren van Bergen op Zoom zijn betrokken bij hun stad en politiek actief in het Bourgondisch rijk. Economische bloei is het gevolg. Deze bloei komt het duidelijkst tot uiting in de jaarmarkten, de Paasmarkt en de Koudemarkt.

In 1530 maakt de verzanding van de Oosterschelde tengevolge van een stormvloed een einde aan de positie van Bergen op Zoom als verbindingsweg en als handelscentrum. Ook politiek spelen de heren van Bergen op Zoom geen centrale rol meer door hun politieke keuze tijdens de Opstand. Bergen op Zoom ontwikkelt zich verder als vestingstad en tot regionaal marktcentrum. De stad weerstaat diverse belegeringen en wordt in 1747 zelfs ingenomen door Franse troepen. Bergen op Zoom kan zich economisch pas ontwikkelen na 1865. Dan wordt de vestingfunctie opgeheven en begint men de vestingwerken af te breken. Ook wordt de infrastructuur verbeterd; bovendien neemt het aantal inwoners toe. Daarmee zijn aan drie voorwaarden voor economische groei voldaan. In de jaren 1850-1914 is dan ook een zeer bescheiden deelname aan de industriële ontwikkeling te zien. Na 1896 krijgt deze ontwikkeling meer volume door de toename van het aantal fabrieken. In de suikerindustrie neemt het aantal arbeiders en het aantal stoomwerktuigen fors toe. De mate van innovatie is beduidend hoger dan voor 1896.

De verzanding van de Oosterschelde heeft funeste gevolgen voor Bergen op Zoom, maar voor de vissers zijn er nieuwe mogelijkheden. De belangstelling van de ansjovis voor de verdrinken landen in de Oosterschelde als paaiplaats en de vraag naar dit luxe product hebben verstrekkende gevolgen voor de plaatselijke vissers. Ze gaan een speciale vismethode, de weervisserij, ontwikkelen voor deze trekvis. De ansjovis uit de Oosterschelde is goed van kwaliteit, de vis wordt levend gevangen en snel aan land gebracht. Bovendien knippen en zouten de vissers de vis zelf. De “Bergelopzoomsche” ansjovis wordt al snel een gewild artikel voor de burgers. Er blijven ook “gewone” vissers bestaan, maar hierover is in de archieven vrijwel niets te vinden.

De relatie met de Zeeuwse vissers ligt vanaf het begin ingewikkeld. De gronden waarop gevestigd wordt waren ooit Zeeuws bezit. De bewoners van het plaatsje Reimerswaal op het verdrinken land van Zuid-Beveland verhuizen naar Tholen, maar claimen visrechten op hun verdrinken land. Ook de Bergenaren claimen visrechten. Dit geeft een extra dimensie aan de conflicten in dit gebied en vraagt overheidsbemoediging. In de Satisfactie van 1579 wordt dan ook bepaald dat de Bergenaren rechtens mogen vissen op de Oosterschelde. De visrechten behoren de markies van Bergen op Zoom. De visrechten zijn dan geregeld, maar de “gewone” conflicten zoals die onder vissers van allen tijden zijn blijven bestaan. De weervisserij pachten hun weervisserijen van de markies van Bergen op Zoom voor

f 36,- en 1000 stuks ansjovis. Het wildernisregaal en een ordonnantie inzake visserij vormen de voorwaarden. Het vissersgilde dat in 1673 afgescheiden is van het schippersgilde bemiddelt tussen de vissers en de rentmeester van de markies en tussen de vissers onderling. Door de tijd heen ontstaat naast de pachtverplichtingen een soort van overerfbaar en verkoopbaar gebruiksrecht van weervisserijen. De vissers kopen en verkopen weervisserijen. Het gilde bemiddelt hier ook in. De werven zijn ook overerfbaar. Dit gewoonterecht maakt als het ware deel uit van de vakkennis van de vissers. Het betreft de weervisserijen die dicht bij de Brabantse wal liggen en is hoogstwaarschijnlijk ontstaan door spectaculaire vangsten die ons altijd onbekend zullen blijven. De meeste visserijen worden echter bij opbod verpacht.

De belangentegenstellingen en de conflicten lopen nog steeds zo hoog op dat een drastisch besluit genomen wordt over de visrechten, dat de geschiedenis der vissers ingaat als hét besluit van 1781. De visrechten op de Oosterschelde worden verdeeld in een Bergs en een Zeeuws gedeelte. Dit besluit wordt als zeer onrechtvaardig gezien door de weer vissers uit Bergen op Zoom. Allerlei conflicten laaien weer op. Wel is er in deze tijd een begin gemaakt met de betrokkenheid van de plaatselijke overheden, de stadsbesturen van Bergen op Zoom en Tholen. Zij trachten voor hun eigen inwoners het inkomen veilig te stellen. Ze willen de vissers behoeden voor armoede en ook hun armenkas ontzien. Pogingen om de rechten van de Bergse weer vissers te herstellen en om een acceptabele regeling in het algemeen te ontwerpen stranden door de politieke situatie rond de Franse bezetting en de vorming van het Koninkrijk der Nederlanden. De weer visserij is in 1823 ondergebracht bij het ministerie van Financiën, bij de afdeling Domeinen van het amortisatiesyndicaat. Het praktisch bestuur wordt ondergebracht bij het “Bestuur der visscherijen op de Zeeuwse en Zuid-Hollandse stroomden”. In 1825 wordt een reglement van kracht dat recht doet aan de historisch gegroeide situatie op de Oosterschelde. Het besluit van 1781 wordt als uitgangspunt genomen. Het overerfbaar gebruiksrecht van de weren in het Bergs gebied wordt erkend, de verkoop niet. De weren op Zeeuws gebied worden verloot onder de Zeeuwse vissers en Bergse vissers kunnen meeloten wanneer er niet voldoende belangstelling van Zeeuwse zijde is. De pachtsom bedraagt nog steeds f 36,-- . Het bestuur wil de weer visserij beheersbaar maken en uitbreiden. Vooral wil zij conflicten uitsluiten. Zij stelt hiertoe een aantal technische voorwaarden zoals per weer de lengte van de vleuken. Het regelmatige patroon van conflicten tussen de weer vissers lijkt stabiel te worden met deze regeling.

De vissers werken op hun traditionele manier verder. Van oudsher worden visserijen voor kortere of langere tijd verlaten door weersomstandigheden, verzanding of slechte vangsten. Hierdoor en door het feit dat weren overgedaan worden aan andere vissers laat men het erkende recht los. Slechts twee families hebben van 1825 tot 1867 hetzelfde weer bestoken. De weer visserijen zijn in hun algemeenheid familiebedrijven van enkele families die elkaar volledig vertrouwd zijn. Het steken van een weer wordt door verschillende personen gedaan, afhankelijk van natuurlijke factoren. Het familiekapitaal, het weer, hoort als het ware in de belevingswereld tot het kapitaal van de hele groep weer vissers. De weer vissers kan de tering naar de nering zetten, zoals iedere visser. De weer vissers hebben van oudsher uit pure noodzaak nevenberoepen om hun inkomen aan te vullen. Het duidelijkst is het nevenberoep beurtschipper. Dit komt voort uit traditie, schippers en vissers komen veelal uit dezelfde families. Deze families wonen al voor 1750 in Bergen op Zoom en vormen een begrip.

Naast de wisselende vangsten heeft hij hoge vaste kosten in pacht, weerhout en zout.

De pachtvoorwaarden voor het Zeeuws gebied leiden na 1825 tot nieuwe problemen. De Bergse vissers weten dat de Zeeuwse vissers voorrang hebben bij de verloting, maar accepteren dit niet. De Zeeuwse vissers hebben van oudsher meer mogelijkheden tot een (karig) vissersbestaan en de belangstelling voor weer visserij is incidenteel. Het steken van een visserij is zwaar werk en de vangsten vallen vaak tegen. Dit gegeven en de Bergse traditie vertellen de Bergse weer vissers dat ze gebruiksrechten hebben, maar de werkelijke inhoud van die rechten is blijkbaar verloren gegaan. Aankaarten van dit vermeende recht bij de landelijke overheid door enkele vissers heeft een averechts effect. Het ministerie van Financiën zaait onrust in de weer visserswereld door haar kritische vragen en de Bergse vissers hebben nu ook onderling een conflict tussen degenen die op Bergs gebied en degenen die op Zeeuws gebied een weer steken. In 1867 verwijderd het bestuur het overerfbaar gebruiksrecht uit het reglement omdat dat niet meer nodig is. De pacht wordt voortaan in het openbaar bij opbod vastgesteld. Alle Nederlandse burgers mogen een bod uitbrengen. De weer visserij op de Oosterschelde is geliberaliseerd.

Het bestuur heeft de opdracht de visserij te beheren en te bevorderen . Al snel blijken de mossel-

en oesterteelt een hoge vlucht te nemen. Het bestuur tracht de belangen van alle groepen vissers zo goed mogelijk te behartigen. De kwetsbare positie van de weerwisseren wordt steeds duidelijker naarmate getracht wordt visserij beheersbaar te maken. Pogingen om ansjovis kunstmatig te telen mislukken. Weren worden regelmatig verlaten, de vangst blijft wisselvallig en is niet te beïnvloeden. Het traditionele vak en de individualistische mentaliteit van de vissers botst met regelgeving op vakinhoudelijk gebied. Het vissersvak is patriarchaal en wordt van generatie op generatie overgeleverd. De vismethode blijft traditioneel ongewijzigd. Men is zeer sterk afhankelijk van de natuurlijke teelt der vissen vanwege de kwetsbaarheid van de ansjovis, zowel voor (sterk wisselende vangsten) als na de vangst (vers knippen en zouten). De weerwisseren zorgen zelf voor hun materialen. Zij bezitten een eigen terminologie en passen met bovenstaande kenmerken in het beroepsbeeld van de riviervisser in Nederland. De strengere eisen van de scheepvaart en vooral van de oesterteelt die in diezelfde Oosterschelde plaatsvinden vormen dan ook belemmeringen voor de weerwisserij. De aandacht van het bestuur voor de vernietiging van jonge vis en voor het gebruik van omvisch als mest vormen een extra factor ten nadele. Uitbreiding van de weerwisserij in de Oosterschelde is niet mogelijk. In de Westerschelde wordt uitbreiding door de aanleg van de Kreekrakdam verhinderd. Uit de jaarverslagen van het bestuur blijkt de wil om de weerwisserij te laten voortbestaan.

De liberalisering heeft grote gevolgen: speculatie. De pachtprijs wordt zo hoog opgedreven dat de weerwisseren hun bedrijf op moeten geven. Na enkele jaren blijkt de weerwisserij te marginaal voor speculatie en wordt de traditionele draad weer opgepakt. Het bestuur heeft oog voor het karig bestaan van de vissers en biedt de mogelijkheid pacht in termijnen te betalen en tussendoor op te zeggen. De pogingen tot volledige liberalisering en modernisering van de bedrijfstak van secretaris L. de Leeuw worden zowel door de andere bestuursleden als door de vissers afgewezen. De andere bestuursleden willen deze bedrijfstak beschermen die altijd marginaal zal blijven. De episode met de speculatie is te zwaar geweest. De discussie tussen oud- en sociaalliberalen over de wenselijkheid van staatsingrijpen in economische processen speelt hier een rol. De vissers reageren slechts uit traditie. De weerwisserij in de Oosterschelde blijft vanuit die traditie als marginale bedrijfstak bestaan. Het patroon van conflicten en belangentegenstellingen tussen de gebruikers van de Oosterschelde blijft tijdgebonden en is uiteindelijk instabiel.

De gemeente Bergen op Zoom onderkent de marginale positie van de weerwisseren. Zij heeft een vooruitziende blik wanneer zij in 1813 meent dat liberalisering tot speculatie zal leiden en dat de vissers dat niet aankunnen. Zij mengt zich in de conflicten en probeert haar invloed te doen gelden in de landelijke regelgeving, met wisselend succes. In haar pogen meer inkomsten te genereren wordt rekening gehouden met de kwetsbare positie van de vissers. Centrale opslag van weerhout tegen een geringe vergoeding en de ontheffing van betaling van havengelden zijn voorbeelden hiervan.

In een sociale stratificatie kan de weervisser alleen opgenomen worden op grond van zijn eigendom, het weer, zijn protestantisme, zijn gilde en begrafenisfonds en zijn individualistische mentaliteit.

De handel van de weerwisseren kan verdeeld worden in handel in ansjovis en handel in omvisch. De ansjovis wordt opgekocht door makelaars uit Amsterdam. De vis wordt opgeslagen in vemen en op de beurs verhandeld. De prijzen worden gerelateerd aan de vangst op de Zuiderzee en aan de voorraad. De vangst op de Oosterschelde is slechts een fractie van de totale vangst aan ansjovis. De zogeheten roem van de ansjovis uit Bergen op Zoom is niet aan de opbrengst te zien. De weerwisseren halen zelfs hun hogere kosten (pacht en weerhout) in vergelijking met de vissers van de Zuiderzee er niet uit. De vissers hebben van het opdrijven van de pacht wel iets geleerd. Zij organiseren zich en onderhandelen beter. Ze verkopen hun ansjovis tegen hogere prijzen aan de makelaars in Amsterdam. De omvisch wordt door de vissers op de kade verkocht. Ze nemen een

afslager in dienst om de omvisch zo goed mogelijk te verkopen. Het eindresultaat, het inkomen, blijft nog steeds marginaal. Nevenberoepen zijn noodzakelijk. De speculatie is een minimaal teken van economische expansie/vernieuwing zoals ook de industriële ontwikkeling in Bergen op Zoom bescheiden is. Opkomst van tussenhandel (degene die drie weren opkocht en de pachtprijs opdreef was “aannemer fouragien”) is wel een kenmerk van deze ontwikkeling.

De vissers blijven bezig in hun traditionele beroep, het aantal visserijen blijft ongeveer hetzelfde (in ieder geval tot 1947; er zijn altijd wijzigingen geweest door de natuurlijke omstandigheden), de verdiensten blijven minimaal, zoons volgen hun vader op. De traditie overheerst, ondanks de oproep van L.de Leeuw om zoons een ander vak te laten leren.

Hoofdstuk 9 ARCHIEVEN EN LITERATUUR

9.1 Archieven

Gemeentearchief Bergen op Zoom (GA)

Archief van de Kamer van Koophandel en Fabrieken te Bergen op Zoom 1853 - 1921: jaarverslagen 1860 - 1864, 1866 - 1871, 1874, 1891 - 1918.

Archief van het gemeentebestuur 1814 - 1925.

Inv. nog niet genummerd jaarverslagen van het gemeentebestuur 1850-1914

Inv. nr. 135, briefwisseling gemeente, provincie, rijk over de vismarkt 1894-1895

Inv. nr. 134-137-138-1641-1847-1855-2543-2546-4447-2748, haven- en liggelden 1866-1903

Inv. nr. 1840-2681-2683, benoeming keurmeester van vis 1889-1912

Inv. nr. 138-1849-2561, visbeschrijver 1907-1912

Inv. nr. 1873-1878-1872-1879, verkoop vis 1872-1911

Inv. nr. 2561, bouw kantoor visbeschrijver en vismarkt 1900

Inv. nr. 1662 - 1663, stukken omtrent verbeteringen aan de haven 1887

Inv. nr. 1946, stukken omtrent de scheepstimmerwerf 1899

Inv. nr. 840.1/19, opgave patent- en belastingschuldigen/commissiearchief directe belastingen 1862-1883

Inv. nr. 2874, verzoekschriften omtrent verbetering van de haven 1899-1900

Inv. nr. 2788, verordeningen, procedures, klachten vanaf 1800 1814-1818

Inv. nr. 1750, stukken betreffende averij opgelopen in de haven 1891-1905

Inv. nr. 1780, beurt- en veerscheperen 1855-1858

Inv. nr. 2466, marktprijzen 1850

Inv. nr. 2521, dossier begrafenis gestrande visser 1876

Inv. nr. 1673, dossier afdamming Oosterschelde 1849-1854

Inv. nr. 1872, reglement weerwisserij 1896

Inv. nr. 3029, dossier kwestie ministerie van Financiën en gemeentebestuur over het verpachten van ansjovisvisserijen 1866-1867

Inv. nr. 2209, commissie schoolverzuim 1901-1903

Inv. nr. 784, ordonnantie en reglement op de visscherijen binnen de marquisade 1740

Inv. nr. 1480, exploitatie visserijen in de Schelde en enige vennen in het markizaat 1770 - 1792

Inv. nr. 888-889, akten en voorwaarden 1782-1791

Inv. nr. 2790 - 2793, correspondentie over visserijen 1813-1839

Inv. nr. 2796, correspondentie over visserijen 1815

Inv. nr. 1648, lijst patentplichtigen 1892

Inv. nr. G266 - G 271, archieven van de gilden 1708-1804

Inv. nr. 2682, instructie personeel 1912

Inv. nr. 3211, vismarkt 1830

Inv. nr. 3282, correspondentie met het college van zeevisscherijen 1884 - 1905

Notariële akten; de repertoria van de notarissen zijn vanaf 1710 tot 1915 nagekeken op "verkoop visscherij"; over de jaren waarop geen repertorium verschenen is zijn de akten op naam nagekeken. Uit deze jaren dateren de leningen.

Archief van de Nederlands Hervormde kerk.: Notulen kerkeraad 13-01-1866.

Archief van de begrafenis­sociëteit van schippers en potmakers 1776 – 1926.

Archief van de begrafenis­sociëteit “Het Scheepje” 1896 – 1926.

Rijksarchief Zeeland (RA)

Inventaris van de archieven van het Bestuur der Visserijen op de Zeeuwse stromen 1825 - 1969.

Inv. nr. 1, reglementen 1825 – 1943

Inv. nr. 655, kennisgeving bestuur 1826

Inv. nr. 669 e.v., jaarverslagen van het bestuur 1850-1914

Inv. nr. 779/780, leggers van verpachte vis- en weer­visserij­percelen 1825-1865.

Inv. nr. 804/809, pachtsommen 1892-1914

Inv. nr. 868/869, voorwaarden verloting ansjovis­percelen 1881 - 1891.

Inv. nr. 921/926, akten van overdracht weer­visserij­percelen 1870 - 1918.

Inv. nr. 959, stukken m.b.t. wijziging voorwaarden verpachting 1894

Inv. nr. 1019 e.v., register akten van consent 1850-1859

Inv. nr. 1024, lijsten houders consent weer­visserij 1875

Inv. nr. 2937, kaarten Oosterschelde 1877

Inv. nr. 2947, rapport betreffende maatregelen tegen zeehonden 1886

Inv. nr. 844/846, staten van opbrengst van verpachtingen en verlotingen 1890-1898

Inv. nr. 892/ 895, voorwaarden verpachting weer­visserij­percelen 1897-1902

Inv. nr. 2943a, ingekomen stukken bestuur, waarschijnlijk verzameld door het Bergs bestuurslid J. Drabbe. Dit archief bevat allerlei stukken.

Inv. nr. 936-938-939-941-942 lijsten van pachters en pachtsommen 1878-1917

Inv. nr. 423 ingekomen stukken bestuur 1844-1860

9.2 Literatuuropgave

Ach lieve tijd; 700 jaar West-Brabant, de Westbrabanders en het water. Zwolle 1996. 415 - 434.

Ball, M.G.A. *Van Brienenoord en uw toastje zalm.* Rotterdam 1998.

Baur, B. *De haven van Bergen op Zoom.* Tilburg 1943.

Beekman, A.A. *De wateren van Nederland.* Den Haag 1948. 152 - 160.

Beylen, J. van. *Bunnen, beunen en karen. Spiegel der zeilvaart VI* (1982) 6 - 10.

Beylen, J. van. *Schepen van de Nederlanden; van de late Middeleeuwen tot het einde van de 17e eeuw.* Amsterdam 1970.

Beylen, J. van. *Zeeuwse vissersschepen van de Ooster-en Westerschelde.* Amsterdam z.j.

Boelmans Kranenburg, H.A.H. *Visserij.* In: *Maritieme geschiedenis der Nederlanden;* onder red. van G. Aaert, Ph. M. Bosscher en J. R. Bruijn. Bussum 1976. 272 - 302.

Bos, N.J.P.M. *Fiscale bronnen: structuur en onderzoeksmogelijkheden.* Zutphen 1993.

Bottemanne, J.M. *Rapport omtrent de toestanden in het ansjovisbedrijf.* 's-Gravenhage 1915.

Dam, P.J.E.M. van. *Vissen in veenmeren; de sluisvisserij op aal tussen Haarlem en Amsterdam en de ecologische transformatie in Rijnland 1440 - 1530.* Hilversum 1998.

Doorn, Th. H. van. *Terminologie van riviervissers in Nederland.* Assen 1971.

Dorleijn, P. *Geen moed vist ook; fragmenten uit de Zuiderzeevervisserij.* Bussum 1977.

Drimmelen, D.E. van. *Schets van de Nederlandse rivier- en binnenvisserij tot het midden van de 20ste eeuw.* Nieuwegein 1987.

Dubbink, W. *Fishing has become more of a rational calculating.* Rotterdam 1995.

Dudink, S. P. *Deugzaam liberalisme; sociaal-liberalisme in Nederland 1870-1901.* Amsterdam

1997.

Eerenbeemt, H.F.J.M. van den. *Ontwikkelingslijnen en scharnierpunten in het Brabants industrieel bedrijf 1777 - 1914*. Tilburg 1977.

Eerenbeemt, H. F.J. M. van den. *Streven naar sociale verheffing in een statische stad*. Nijmegen 1963. 3 - 5.

Geschiedenis van Noord-Brabant / [eindred. Harry van den Eerenbeemt]. Amsterdam 1996. 3 dln.

Ginkel, R. van. *Elk vist op zijn tijd; een historisch-antropologische studie van een Zeeuwse maritieme gemeenschap, Yerseke 1870 - 1914*. Z. pl., 1991.

Groot, S.J. de. *De Nederlandse visserij rond 1900*. Amsterdam 1973.

Grosfeld, N.H.M. *Bij een goed initiatief. De Waterschans 27* (1997) 39 - 46.

Grosfeld, N.H.M. *De weerwisserij op de Oosterschelde. De Waterschans 21* (1991) 38 - 41.

Härtel, E. *Bergen op Zoom; proeve van een sociaal-geografische stadsanalyse*. Terborg 1961.

Ham, W.A. van. *Het bezit van de heer van Bergen op Zoom*. 's-Hertogenbosch 1980.

Heijden, W.G.M. van der. *Noord-Brabant in de negentiende eeuw*. Hilversum 1993.

Hulst, A.E. van der. *Help ons het hoofd boven water te houden; de visserij in Huizen gedurende de eerste drie decennia van de twintigste eeuw*. Lelystad 1994.

Jaarverslag der visscherij-inspectie betreffende den dienst der inspectie, de werking van het toezicht en den staat der verschillende takken van visscherij. 's-Gravenhage, 1911-1920.

Jonge, J.A. de. *De industrialisatie in Nederland tussen 1850 en 1914*. Nijmegen 1976.

Kerkhoven, J. *Het net en de wet; conflicten onder Zuiderzeevissers en overheidsbeleid, 1878 - 1918*. Amsterdam 1994.

Kerkhoven, J. *De visserijhistorie op zoek naar ecologische crises. Tijdschrift voor zeegechiedenis 1* (1997) 5 - 16.

Knippenberg, H. *Deelname aan het lager onderwijs in Nederland gedurende de negentiende eeuw; een analyse van de landelijke ontwikkeling en van de regionale verschillen*. Amsterdam 1986.

Korringa, P. *De weerwisserij in de Oosterschelde. Economische voorlichting* (1942) 1 - 16.

Korringa, P. *De weerwisserij in de Oosterschelde. Zeeuws tijdschrift* (1963) 103 - 112.

Kortlever, Y.W. "Altijd niet voor de wind"; schippers en vissers in de Bergse archieven door de eeuwen heen. *De Waterschans 28* (1998) 52 - 59.

Martens, P.J.M. *De vissers van het Bergsche veld. Dongebode 17* (1991) 3 - 21.

Martens, P.J.M. *De zalmvissers van de Biesbosch 1421 - 1869*. Tilburg 1992.

Meijer, A.J.M. *Aspecten van de visserij op ansjovis*. Culemborg 1983.

Mesu, F.E. *Belangen van landbouw en visserij bij afsluiting van de zeegaten in zuidwestelijk Nederland*. Den Haag 1954.

Modemisering: tussen traditie en vooruitgang; een geschiedenis van industriële samenlevingen. Reader. Rotterdam 1990.

Mooij, Ch.C.M. de. *Geloof kan bergen verzetten: reformatie en katholieke herleving te Bergen op Zoom, 1577-1795*. Hilversum, 1998.

Mooij, Ch.C.M. de. *Over aristocraten, keezen en preekstoelklimmers; voorgeschiedenis en totstandbrenging van de omwenteling van 1795 te Bergen op Zoom*. Tilburg 1981.

Mulier, W. *Vischkwekerijen instandhouding van den visstand*. Haarlem 1900.

Nederlandsche ansjovis-contrôle met ledenlijst van de ansjovis-contrôle-vereeniging. 's-Gravenhage, 1914.

Onderzoeksgids voor domeinarchieven betreffende Noord-Brabant ca. 1300 - 1981. 's-Hertogenbosch 1993.

Oosterschelde open/dicht; analyse Oosterscheldeprobleem. Baarn z.j.

Pompe van Meerdervoort, J.W.J. *Het reglement op de bevissing der Schelde en Zeeuwsche stroomen*. Leiden 1891.

- Pons, G. *De bakens verzet* ; een analyse van de Hollandse pekelharingvisserij met kielschepen in de periode 1814 - 1885. Utrecht 1996.
- Riemens, H. *Het Amortisatie-syndicaat*. Amsterdam 1935.
- Rijke oogst van schrale grond*; een overzicht van de Zuidnederlandse materiële volkscultuur ca. 1700-1900/ samenst. en red. Ch. de Mooy, R. vd Weyer. Zwolle 1991.
- Robinson, R. *a History of the Yorkshire coast fishing industry*. Hull 1987.
- Schaap, D. *Halen en brengen* ; visserij door de eeuwen heen. Alphen aan de Rijn 1978.
- Schans, J.W. van der. *Governing marine salmon farming in Scotland*. Rotterdam 1993.
- Seghers, M. *Schepen op de Schelde*; binnenvaartuigen en vissersschepen op de Schelde omstreeks 1900. Antwerpen 1962.
- Slager, K. *Vissers verhalen over hun leven in de delta*. Goes 1990.
- Slechte, H. *De modernisering* ; leven en werken op Scheveningen 1880 - 1920. Rijswijk 1996.
- Slootmans, C.J.F. *Bergen op Zoom* : een stad als een huis. Bergen op Zoom 1966.
- Slootmans, C.J.F. *Jan metten lippen*. Rotterdam 1945.
- Slootmans, K. *Bergen op Zoom* : haven aan de Schelde. *Noord-Brabant* 8 (1964) 173 - 185.
- Sluimer, F.H.J. *Vlaardingen 1850 - 1930* ; van visserplaats tot moderne stad. Een onderzoek naar de invloed van de visserij op de stedelijke ontwikkeling van Vlaardingen in de periode 1850 - 1930. Niet uitgegeven doctoraalscriptie Rotterdam 1988.
- Touw, C.J. *Het vissers- en schippersgeslacht Touw uit Bergen op Zoom*. Bergen op Zoom 1980.
- Vanwesenbeeck, C. *Als 't maar in den bloede is*. Bergen op Zoom 1993.
- Vanwesenbeeck, C. *Bergs kookboek*. Bergen op Zoom 1999.
- Vanwesenbeeck, C. *Het markiezaat van Bergen op Zoom*. Utrecht 1986.
- Verhulst, A. *Transgressies en occupatiegeschiedenis in de kustgebieden van Nederland en België*. Gent 1980.
- Verslag omtrent den staat der Nederlandsche zeevisscherijen*. 's-Gravenhage, 1868-1911.
- Verslag omtrent den staat der zeevisscherijen*. 's-Gravenhage, 1857-1867.
- Visserijwet, De, en haar uitvoeringsvoorschriften*. 's-Gravenhage 1912.
- Wakke, F. *Vissers, schippers en andere zeelui in de Bergse familie Wakke*. Bergen op Zoom 1998.
- Wiskerke, C. *De afschaffing der gilden in Nederland..* Amsterdam 1938.
- Wolff, W.J. *Oosterschelde: het leven in en om het water*. Alphen aan den Rijn 1979.
- Ypma, Y.N. *Geschiedenis van de Zuiderzeevisserij*. Amsterdam 1962.

diverse naslagwerken, zoals Grzimek. Het leven der dieren, Woordenboek der Nederlandse taal, de Winkler Prins, Technische encyclopedie, Internet.

3 Videobanden over de weervisserij na 1945.

Een interview met de 2 weer vissers, de heer P. Landa en de heer C. van Dort.